A traditional Central Asian miniature painting, likely a woodcut or lacquer work, depicting a small bird perched on a branch. The bird is rendered in shades of green and yellow, with dark spots on its wings. It is surrounded by various flowers, including a prominent blue flower with a yellow center in the lower right, and several red flowers. The background is a rich, dark brown wood grain. The entire scene is enclosed within a circular, ornate gold frame with a scalloped edge. The text "SHAKI KHAN PALACE" is overlaid in the center in a white, serif font.

SHAKI KHAN PALACE

1-35849

M. F. P. D. K. i. n. e. f. v. i. d. i. n. a
M. F. P. D. K. i. n. e. f. v. i. d. i. n. a
M. F. P. D. K. i. n. e. f. v. i. d. i. n. a

TUTU
nesnyyat

Idea and Photo by
FARID ASHRAFOGLU

Text by
ZEYNAL MAMMADLI

Design by
TARLAN GORCHU

ŞƏKİ XAN SARAYI

Xan Sarayı The Khan Palace

Hüseyn xan Hussein Khan

Zaman Times

Mعمار Architects

Tikinti Construction

Səki xanları Khans of Shaki

Səki Xan Sarayı / Shaki Khan Palace

T3 (2A)

ISBN13 978-9952-422-04-7
ISBN10 9952-422-04-0

Published by / TUTU Publishers
Editorial Coordinator / Tarlan Gorchu
Photographs by / Farid Ashrafoglu
Text Author / Zeynal Mammadli
Translated by / Hikmat Huseynov
English Text Editor / Paula Silvester
Design by / Tarlan Gorchu

Special thanks to:
İlham Talatoglu
Rizvan Alasgır
Levent Kosova
Ayten Huseynova
Frank van Schagen
Həsən Yaqubov
Hikmat Aydinoglu
Reyhan Hocaoglu
Ahmet Dalkılıçlar
Rovshan Jafari

Printed by / MEGA, Istanbul

The First Edition © TUTU Publishers, Baku, 2006

All rights reserved.
No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or
transmitted in any form or by any means, electronic, photocopying, recording, or
otherwise, without the prior permission of the copyright holder.
Email: info@tutubooks.ac

Nəşir / TUTU nəşriyyatı
Tərtibat koordinatoru / Tarlan Qorçu
Fotoların müəllifi / Fərid Əşrəfəoğlu
Mətnin müəllifi / Zeynal Məmmədli
İngiliscəyə çevirəni / Hikmət Hüseynov
İngilis dili redaktoru / Paula Silvester
Dizayner / Tarlan Qorçu

Özəl təşəkkür qazanları:
İlham Talatoglu
Rizvan Əlasgır
Levent Kosova
Ayten Hüseynova
Frank van Schagen
Həsən Yaqubov
Hikmət Aydınoglu
Reyhan Hocaoglu
Ahmet Dalkılıçlar
Rovshan Cəfəril

Matbaa / MEGA, Istanbul

Birinci nəşr © TUTU nəşriyyatı, Bakı, 2006-cı il

Müəlliflik hüquqları qorunur. Əkilən hissənin bəzi hissələri
ya bütünlüklə digər nəşrlərə, elektron və ya digər sistemlərdə, ya da
başqa formada elektron, fotoçap, qeydləmə, ya da digər
şəklərdə yayılmasına və digər üsullarla yayılmasına
əvvəlcədən icazə verilməmişdir.
Email: info@tutubooks.ac

ŞİAŞI KİTAPIN PATAĞI

The Khan Palace

Every Nation has such monuments and art relics, which by either clear or somehow mysterious reasons turn out to be its national symbols. The Shaki Khan Palace is considered to be one of such monuments. Although from an historical point of view, it is not considered to be very old, it is indicative of the 2nd half of XVIII century. Also, it had been created in neither a political, nor a cultural centre of the land generally known as Azerbaijan, i.e. erected neither in Tabriz, nor in Baku, but Shaki. The Palace is not a residence for shahs or oil millionaires, nor is the city of Shaki in any way of a world town. It is obvious that although Shaki is famous among Azerbaijani Turks for its numerous outstanding features such as its cuisine, architecture, witty speech, a remarkable mixture of dignity, love of freedom and tolerance of colloquialisms,

Shaki is a remote area. The town is placed aside from the central regions of Azerbaijan, as if being held in arms of the Caucasus Mountains. Here we can view woody mountains and hills silhouetted in the north, while in the south we can enjoy valleys decorated with surprising curves and twists of the Qurjanachay and Dayirmanarkh rivers. The town is situated along the riverbanks with green mountains rising up from behind the houses and various city buildings.

The architectural features of the Palace combined with the wonderful relief of its picturesque surroundings make this site uniquely beautiful. Still it is not obvious why this construction became a monument, symbolising the history and culture of Azerbaijan. One can better understand the reason by looking at the independent history

The Khan Palace

of the country in general, and particularly considering the site as being attractive as a symbol of this independence, a symbol of the independent people of Azerbaijan. This is illustrated below.

In the middle of the VII century Shaki, naturally, as in other areas of the region, experienced attacks from Arabian troops. But the conquerors were faced with great defiance, and "...as a repayment condition made peace with the governors of Shakkan." In IX century the Shaki Principality had been established. The author of "Hudud-al-Alem" wrote that Shaki was a large and very rich town. When the Kasranies dynasty came to power in Shirvan and Shaki was under the Shirvanshahs, the town still tried to keep its independence. The collapse of the State of Hulakies in the first half of the XIV

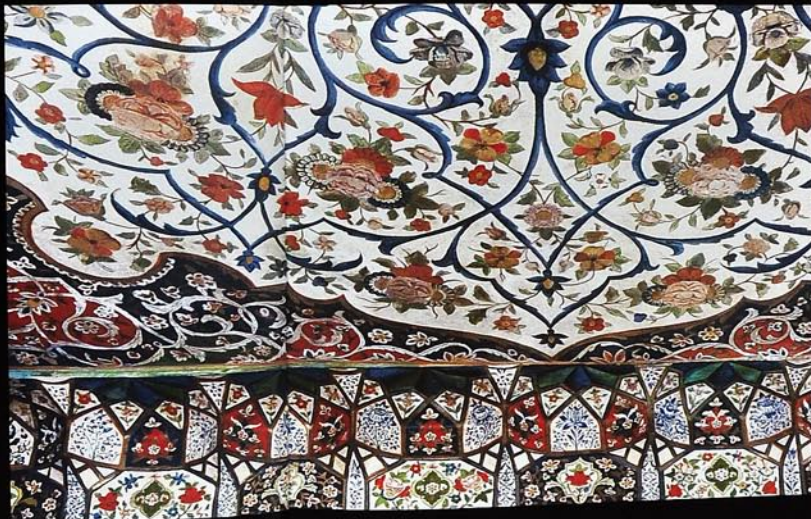
The Khan Palace

century brought real independence to both Shirvanshahs and Shaki. Then at the end of that century Shaki was captured by Teymour-The-Lame, but after the death of this great but terrible imperator, Shaki again won its independence.

When the Shirvanshah Ibrahim I was victorious against the Teymouries, he aimed to strengthen his power in the region and therefore he strengthened his unity with Shaki. This helped the Shirvanshah prevent Garagoyunlu Yousif from taking Shirvan. Then, in 1412 Gara Yousif fighting on the banks of the River Kur, finally broke through the resistance of the Shirvanshah Ibrahim I and the Shaki Governor Seyid Ahmad, and took control. However, it wasn't long before Shaki won its independence back and managed to defend it even in times of the Aghgoyunlular...

...It is a fact that even before the Shaki Khanate had been established in the middle of XVIII century, this land had never accepted being under enemy occupation. This historical strive for independence is symbolised by the Shaki Khan Palace. This factor must doubtless be considered among reasons why the Shaki Khan Palace occupies a special place among numerous outstanding architectural monuments of both north and south parts of Azerbaijan. Still, the Khan Palace is considered to be a reminder of the times when Shaki was absolutely independent, and at the same time it is like a monument erected between the past and future. The independent past has been featured above. But what of the future?

The future, that followed the erection of the Palace, had by now

also turned into a past. The time when the Khan Palace was transformed from an architect's idea into reality, was not just the end of the khans' governing era. It was the dawning of the period, when Northern Azerbaijan became a far province of the Russian Empire, a winter fort and barrack for Russian troops. Plus, that period includes years when the new town of Shaki was being developed, and from this point of view the Khan Palace is not just a symbol of past history, but also of more recent history. The Palace is not just a symbol of the old and new Shaki, but also of the old and new Azerbaijan. And this National symbol had risen, not in the centre of Azerbaijan, but in its far province.

Old Shaki had been built on the south slopes of the Greater Caucasus, close to ancient trade routes.

The Khan Palace

Located in the valley of the River Kish, it joined the Mid East and Far East countries to Europe, linking the cultural centres of the great east - the Orient - with the high west - the Occident. Endless carving through history had changed this area so it was now at the far end of the region; but Shaki remained in the same place. Then in 1772, a disaster occurred: the River Kish flooded and destroyed the old Shaki. It was then that the new Shaki appeared, being built up around the Khan Palace, which by that time was a 10 year construction. Those who now argue against the Palace's being built in 1762, and try to introduce the building as being 20-30 years younger or sometimes even more, probably assert their opinion based on the date when the Naringala Fortress was completed and the growth of the New Town began.

Considering the age of the town, this construction can be accepted as being very young. Why? Because according to both local and foreign scientists, Shaki was founded as a town about 2700 years ago. In various medieval sources, this ancient town was named as Sheke, Shecki, Shaka (in Turkish this word means humour, a joke), Shakki, Shakke, Shakkan, Shakkin. Since the XVIII century the name of the town in both literature and official sources is written as Shaki. Historical sources provide the following suggestion about the origin of this name. This suggestion has been continuously supported since the time of the ancient historians Herodotus and Strabonius and up to scientists of today.

According to Herodotus, the Skiffs-Saks tribes that lived in the Northern Caucasus had crossed the

The Khan Palace

mountains in VII century BC using the only passable route, which later was named the Darband Pass, and attacked the Trans-Caucasus (South Caucasus) and Small Asia regions. So these lands became the Skiffs' Kingdom. Strabonus described the same history, but he called them not Skiffs, but Saks: "Saks had occupied the best lands of the South Caucasus and changed the name of the area to Sakasena, matching it more closely to their tribal name."

Most historians consider that the main territory of the Kingdom of Skifs was in Azerbaijan, basically Northern Azerbaijan. When K.V. Trever was featuring tribes who had formed the Union of Albans at the end of the 1st millennium BC, he mentioned also Saks and Sakasena and underlined that Saks were located namely in Shaki. As

The Khan Palace

K.V. Trever had provided geographical co-ordinates of the area, there is no doubt that the location is in fact Shaki.

From historical sources it is known that the Arabian writer Balazouri (IX c. AD) mentioned this area as Shakashen, whilst the town he mentioned was Shakeh. So, it becomes obvious that Saks founded the current town of Shaki 2700 years ago, and the name of the town and the area, over a period of time changed from Sakasena or Shakashena to Shaki.

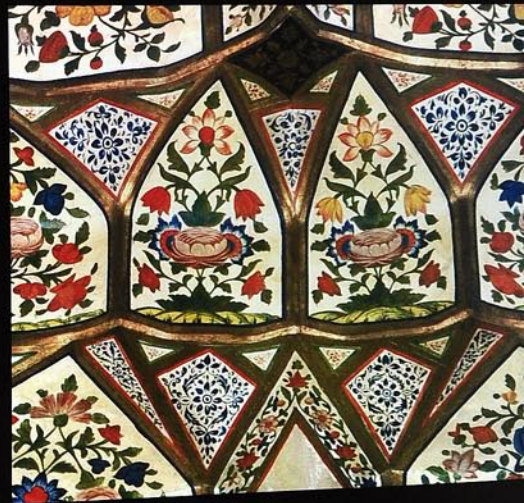
The Shaki Khan Palace is considered to be "a mirror" of Medieval Azerbaijanian architecture. Along with this reality it is also true that it had been constructed during a period of decline in local cultural building. This construction obviously demonstrates deep and rich

cultural traditions. When the famous Turkish poet Nazim Hikmet said that "even if Azerbaijan had no other ancient construction, it would be enough if just the Shaki Khan Palace was shown to the world", he probably wanted to underline this specific feature of the monument.

Another outstanding person - Alexander Dumas - also left us his remarkable expression related to the Shaki Khan Palace: "My Lord, please keep this marvellous historical monument from foreign enemies!" This prayer from the mouth of Dumas Senior shows the writer's sincere concern, but Azerbaijan was still sentenced to such an historical environment, that reality made it impossible to protect the Palace from the enmity of foreigners and the indifference of locals. So it happened that when Dumas

Senior visited Shaki, the Palace was not in a very good condition: "The Shaki Khan Palace was damaged when the Tsar Army occupied Nukha (Shaki - editor) in 1828. The Palace has such marvellous charm, that only the talent of an artist can revive its countless ornaments and shabaka, composed in such a mysterious way. The truth is that they have started to fix the Palace, making it a guestroom for known figures and princes. But they have arranged the restoration of just the ground floor instead of the complete restoration of the whole Palace. They really don't care about it..."

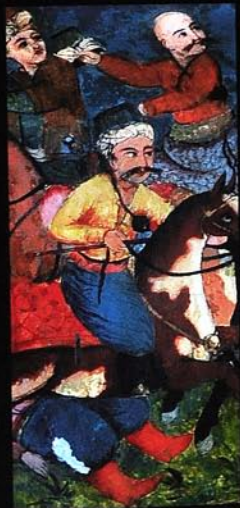
The Palace is located in the upper end of the town. The Khans' Residence as a part of the constructional complex was placed inside the citadel. Now this complex contains only the Palace, a later rebuilt pool,

The Khan Palace

and a few trees in front of the facade. The Palace is surrounded with additional walls, typical of the medieval East. Hussein Khan, who wrote poems signing them as Mushtaque, ordered the erection of this construction and it seems that he managed to include his poetic ideals into every inch of this building.

The main facade of the Palace faces downtown Shaki. Its composition is based on a combination of three elements: ornamental walls, lacy shabaka and spacious portals. The Shaki Khan Palace is considered to be a summer palace/pavilion; the winter palace no longer exists. Supposedly it was located amongst the dwellings in the gardens. It is rather difficult to define the purpose of every construction in the borders of the Shaki fortress, because in the oldest fortress plan

(1819) most buildings were noted with their already changed names. Still according to the plan drawn in 1853, the citadel contained many different buildings for the Khan family and servants. But from this plan it's impossible to be certain what the original function of these buildings were. It was drawn by Russian army officers and contained only notes of how each of these structures could be used for military purposes. Besides, it must be considered that this plan was drawn after a considerably long period of Russian occupation, and new constructions could have been erected here during this time. Nevertheless, this plan has great importance for the identification of the nature of the constructions surrounding the Palace in the past.

Visitors are immediately drawn to the regular planning of the whole

territory. The strict maintenance and linking of the axes of various structures and the presence of three compositionally independent gardens with plenty of pools is also very attractive. The majority of these pools were initially fountains. Most of the structures were separate dwellings, lived in by members of the Khan Dynasty.

The Shaki Khan Palace is a two-storey building with its main facade facing south. The floors have an identical plan, formed from three rooms placed in one line and connected to each other from the entrance lobbies. In other words, the Palace has a design, which is characterized with clearness and simplicity. It is remarkable that in the centre of both the ground floor and the first floor there are main halls with both wide and narrow recesses - two narrow recesses in

The Khan Palace

the rear wall and one wide recess in the front wall giving a special charm to the site. There is no internal connection between the floors. The first floor could be reached by means of the staircases behind the side rooms with entrances in the side walls. At the north facade the summer Palace was connected to the winter Palace. So, these two Palaces formed an ensemble of structures.

We don't know the name of the Palace's architect. Researchers consider that Ustad Abbasgulu was probably an architect-builder of the Palace, because an ornamental painting composition on the first floor ceiling contains a double inscription of his name: direct writing and its mirror reflection. When Russian troops occupied Shaki, the Palace was used as their barracks. As witnessed by Dumas

Senior, the building was badly damaged and some attempted repairs had failed to restore the original appearance of its decorative elements and wall-paintings. More restoration attempts followed during the twentieth century, but these also failed to return the Palace to its former glory. However, even considering its problematic history this architectural monument is still a living masterpiece.

Many who have seen the Shaki Khans' Summer Residence, including Dumas Senior, mention its unique charm. When a person, having visited the Palace at least once, begins to speak about the poetic spirit of the Palace and its creator and the word "poem" comes to mind, he remembers Hussein Khan Mushtaque, who was a Shaki governor during the second half of XVIII century.

Xan Sarayı

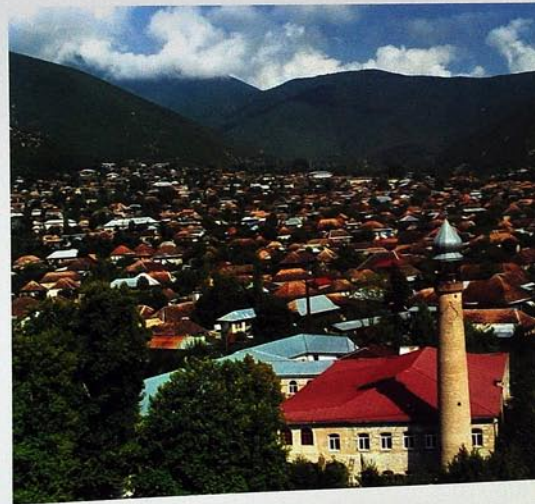
*Ə*r bir xalqın elə bir sənət abidəsi var ki, nədənsə, hansı anlaşılmalı və anlaşılmayan səbəblərdənsə o xalqın simvoluna çevrilir. Şəki xanlarının sarayı məhz belə abidələrdən sayılır. Bu abidə tarixi baxımdan çox qədim deyil, XVIII yüzilin 2-ci yarısının yadığıdır. Abidənin yaranıb-ucaldığı yer də bütövlükdə Azərbaycan adlanan məmləkətin nə siyasi, nə də mədəni mərkəzindədir. Yəni sözügedən Xan Sarayı nə Təbrizdə, nə də Bakıda ucaldılıb. Şahlardan, yaxud neft milyonçularından da iqamətgahı deyil. Səhbət bir dünya şəhərindən də getmir. Bəllidir ki, Şəki Azərbaycan türklərinə tanış bütün bölli özəllikləri - özünəməxsus mətbəxi, memarlığı, sözü ilə bərabər, insanların azadlıqsevərliyi, dikbaşlıqla tolerantlığın qəribə bir uyuşuğu, məzali xasiyyətləri və şirin ləhcəsi, yeniliklərə meylli olması ilə yanaşı, gözəduzacaq bir yerdir. Şəhər Azər-

baycanın mərkəzi bölgələrindən qıraqda, sanki Qafqaz dağlarının qollarında yerləşib. Burada bir yandan dərələr, təpələr və meşəli dağlar, o biri yandan da Qurcañaçay və Dəyimmanarxının qıvrılıb naxış vurduğu düzənliklər var. Şəhərin ərəzisi çay boyunca uzanır və evlərin, cürbəcür tikililərin arxasından yaşıl dağlar boylanır.

Şəki Xan Sarayının memarlıq özəllikləri və ətrafının mənzərəli relyefi nə qədər göz oxşayırsa da, məhz bu tikilinin Azərbaycanın tarix və mədəniyyətini rəmzləşdirən bir abidəyə çevrilməsi bir qədər suallı qalır. Hərçənd, bütövlükdə yurdun müstəqillik tarixini və ayrıca da Xan Sarayının məhz müstəqillik simvolu olaraq da qavranmasını, müstəqil Azərbaycan xanlıqlarının rəmzi kimi diqqəti özünə çəkməsini nəzərə alanda, həmin sualın cavabı yavaş-yavaş çözülməyə başlayır.

VII əsrin ortalarında, təbii ki, Şəki də ərəb hücumlarına məruz qalıb, ancaq istilacılar böyük dirənişi görərək "...Şəkkan hökmdarları ilə, onlardan xərac almaq şərti ilə, sülh bağladılar". IX əsrdə müstəqil Şəki knyazlığı yaranmışdı. "Hüdüd-əl-Aləm" əsərinin müəllifi yazır ki, Şəki böyük və çox zəngin şəhər idi. Kəsrənilər sülaləsi Şirvana hakim olanda və Şəki Şirvanşahlara tabe ediləndə də onun nominal müstəqilliyi qalmışdı. XIV yüzilin ilk yarısında Hülakilər dövlətinin iflası Şirvanşahlarla yanaşı, Şəkini də müstəqilliyə qovuşdurmuşdu. Həmin əsrin sonunda Şəki Topal Teymurin əlinə keçsə də, bu qorxunc və əzəmətli imperatorun ölümü Şəkiyə yenə müstəqillik qazandırmışdı.

Şirvanşah I İbrahim Teymuroğulları (Teymurilər) üzərində qələbə çalandan sonra öz gücünü artırmaq üçün məhz Şəki ilə birliyini möh-

Xan Sarayı

kömləndirmiş və beləcə, Qaraqoyunlu Yusifin Şirvana yiyələnmək istəyini önləyə bilməmişdi. 1412-ci ildə Qara Yusif Kür sahilindəki döyüşlərdə Şirvanşah I İbrahimlə Səki hakimi Seyid Əhmədin dirənişini qıraraq onları öz vassalına çevirsə də, az sonra Şəki yenə müstəqillik qazanmış və bu müstəqilliyini Ağ-qoyunlular dönməində belə qoruya bilməmişdi...

...Danılmaz gerçəkdir ki, hələ Şəki xanlığı meydana gələndək, yəni XVIII yüzilin ortalarına qədər bu torpaq heç vaxt heç bir istila ilə bəşməyib. Azərbaycanın güneyli-qüzeyli neçə-neçə ölməz memar əsərləri içərisində məhz Şəki Xan Sarayının özəl bir yer tutması, heç şübhəsiz, həm də belə bir qürurlu tarixi rəmzləşdirdiyinə görədir. Gəl ki başqa həqiqət də var. Xan Sarayı Şəkinin tam müstəqil olduğu çağın yadigarı sayılsa da, sanki keç-

mişlə gələcək arasında ucaldılmış abidədir. Keçmişdən söz açdıq. Bəs hansı gələcəkdən söhbət gedir?

Söhbət indiki nəsillər üçün artıq keçmişə dönmüş gələcəkdən gedir. Xan Sarayının memar xəyalından gerçəyə çevildiyi dövr təkcə xanlıq dönmənin bitməkdə olduğu dövr deyil. Bu dövr, Şəki də daxil, Quzey Azərbaycanın Rusiya İmperiyasının uzaq bir əyalətinə, rus qoşunlarının qışlasına-kazarmasına çevriləcəyi uzun bir dönmənin də ərafəsidir. Üstəlik, həmin dövr Şəkiddə Təzə Şəhərin dolğunlaşdığı illərdir və bu baxımdan Xan Sarayı təkcə köhnə tarixin deyil, həm də Təzə tarixin simvoludur. Təkcə köhnə və təzə Şəkinin deyil, həm də köhnə və təzə Azərbaycanın rəmzidir. Gəl ki mərkəzdən deyil, uzaq əyalətdən başlanan bir rəmzi.

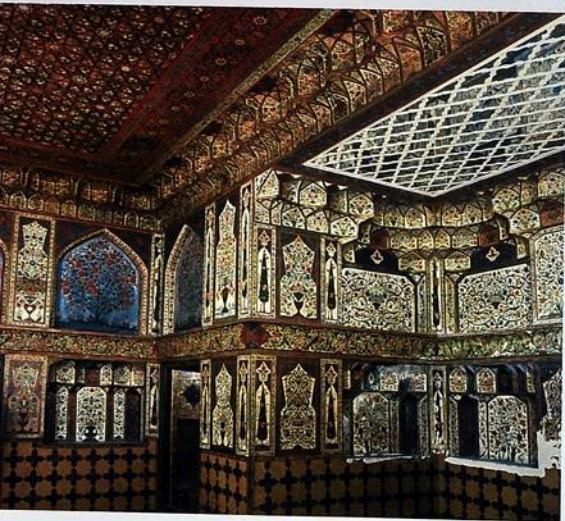
Köhnə Şəki Böyük Qafqaz dağlan-

nın güney qanadlarında, qədim ticarət yollarının yaxınlığında salınmışdı. Kiş çayı vadisində ucalan bu şəhər Yaxın və Uzaq Şərqi ölkələrini Qərblə birləşdirir, qoca şərqi-gündoğann mədəni mərkəzlərini uca qərblə-günbatanla qovuşdururdu. Tarixin gərđişləri Şəkini gözəduzlaşdırıb bir yerə çevirəndən sonra da şəhər elə öz yerində qalmışdı. Ancaq 1772-ci ildə fəlakət baş verdi, Kiş çayı sellənib daşdı və köhnə Şəkini uçurdu. Təzə Şəki məhz o vaxtlar yarandı və artıq 10 ildir ki, göz oxşayan Xan Sarayının yanbaşıda tikildi. Bu sarayı 20-30 il, bəzən daha çox cavanlaşdırmaq istəyənlər, yəni buranın 1762-ci ildə deyil, xeyli sonra tikildiyini iddia edənlər yəqin elə Təzə Şəhərin təməli qoyulduğu, Nannqalanın inşasının bitdiyi vaxtları əsas götürürlər.

Şəki xanları sarayının 1762-ci ildə tikildiyi artıq tarixi fakt kimi təsdiq-

Xan Sarayı

lənib. Şəhərin tarixinə baxanda, bu tikilini yetərincə gənc saymaq olar. Niyə? Ona görə ki, indiki Şəkinin təməli bizim çağdan təxminən 2700 il öncə qoyulub və həm yerli, həm də əcnəbi alimlərin əksəriyyəti həmin tarixlə razılaşıır. Orta əsrlərə aid qaynaqlarda bu qədim şəhərin adı Şəkə, Şaki, Şaka (Anadolu türkçəsində məzə, zarafat mənasını verir), Şakki, Şakke, Şəkən, Şakkan, Şəkin kimi xatırladırlar. XVIII əsr də daxil, şəhərin adı həm ədəbi, həm də rəsmi qaynaqlarda Şəki olaraq qeyd edilir. Bu adın mənşəyi haqqında tarixi ədəbiyyatda əsasən bir fikir var. Həmin fikir antik tarixçilər Herodot və Strabondan başlayaraq, ta bugünədək yeni-yeni təəffürlərini tapır.

Herodota görə, Quzey Qafqazda yaşayan skiflər-saklar eramızdan öncə VII yüzildə Transqafqaza, başqa deyimlə, Bəri Qafqaza və Kiçik

Asiyaya sonralar Dərbənd keçidi adını almış tək yoldan hücum etmişdilər. Skif çarlığı da məhz həmin torpaqlarda yaranmışdı. Eyni olaya toxunan Strabon artıq skifləri saklar adlandıraraq yazmışdı: "Saklar Bəri Qafqazda ən yaxşı torpaqları tutdular və bu yerləri öz adlarına uyğunlaşdırıb Sakasena adlandırdılar".

Skif çarlığının əsas ərazisinin Azərbaycan, özəlliklə Quzey Azərbaycan torpaqları olması fikrini əksər tarixçilər bölüşürlər. K.V. Trever I-ci minilliyin sonunda alban birliyini yaratmış qəbilələrdən söz açarkən sakların və Sakasenanın da adını çəkir və sakların məhz Şəkiddə məskunlaşmasını vurğulayır. K.V. Trever o bölgənin coğrafi koordinatlarını da verdiyindən həmin yerin məhz Şəki olmasına şübhə qalmır.

Tarixi ədəbiyyatdan bu da məlumdur ki, ərəb yazıçısı Bəlzuri IX əsr

də sözügedən ərazini Şakaşen, şəhəri isə Şake adlandırın. Bu deyilənlərdən çıxan sonuc o olur ki, indiki Şəki şəhərinin təməli 2700 il öncə saklar tərəfindən qoyulub və həm şəhərin, həm də bölgənin adı Sakasena, yaxud Şakaşenadan tutmuş Şəkiyədək uzun bir təkamül yolu keçib.

Amma bir gerçək də var ki, Şəki Xan Sarayı ortaçağ Azərbaycan məmarlığının güzgüsü sayılsa da, tikinti mədəniyyətinin çöküş dövründə ucaldı. Bu abidə, heç sözsüz, zəngin mədəni keçmişdən sonra qeyd verir. "Azərbaycanın başqa qədim tikililəri olmasaydı belə, tək Şəki Xan Sarayını dünyaya göstərmək yetərdi" - deyən şair Nazim Hikmət yaqin məhz bu məqamu vurğulamaq istəmişdi.

Şəki Xan Sarayı haqqında bir başqa ünlünün - Aleksandr Dümanın da

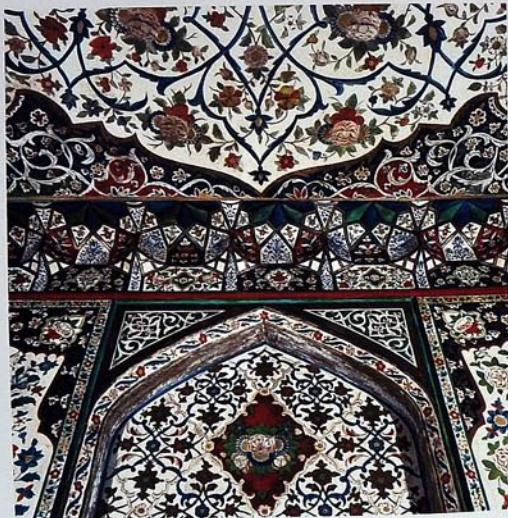
sözləri yadigar qalıb: "Xudaya, sən özün bu gözəl tarixi abidəni yadellilərdən qoru!". Ata Dümanın duası nə qədər incə ruhdan xəbər versə də, Azərbaycanın məhkum olduğu tarixi gerçəklər həmin abidəni yadellilərdən və yerli biganalərdən qorumağa imkan verməyib. Yeri gəlmişkən, Ata Düma Şəkini görəndə Xan Sarayı öz füsunkarlığını saxlasa da, tam abad vəziyyətdə olmayıb: "Çar ordusu 1828-ci ildə Nuxarı (Şəkini-red.) tutanda Xan Sarayı dağıdılmışdı. Bu saray elə füsunkar gözəlliyə malik abidədir ki, yalnız rəssam fırçası onun necə birləşdirildiyi bilinməyən sayızsız-hesabsız şəkə və naxışlarını yenidən canlandımağa qadirdir. Doğrudur, adli-sanli adamların, knyazların burada gələməsi üçün Xan Sarayını təmir etməyə başlamışdılar, ancaq bərpə işləri yalnız birinci mərtəbdə aparılmışdı. Bu füsunkar sənət abidəsinin tam bərpasını davam et-

Xan Sarayı

dimmək əvəzinə, onu başlı-başına buraxıblar”.

Xan Sarayı şəhərin yuxarı hissəsindədir. Tikinti kompleksinə daxil olan xan istinadgahı qalanın içərisində yerləşirdi. İndi bu kompleksdə saraydan başqa, sonradan dəyişdirilmiş biçimdə bir hovuz və fasadın önündə bir neçə ağac qalıb. Sarayın özü ortaçağ şərqinin şəhərlərinə xas əlavə divarlarla dövrələnib. Bu sarayı Müştəq təxəllüsü ilə şeirlər yazan Hüseyn xan tikdirib. İmarətin çox özəl bir inşaat üslubu var. Görünür, Hüseyn xan öz incə şair ruhunu buranın hər qanşına hopdura bilib.

Sarayın baş fasadı şəhərə baxır və 3 elementin - naxışlı daş divarın, hörmə-sarma şəbəkənin və geniş piştağların uzlaşmasından yaranır. Şəki xanlarının sarayı yay oylağı sayılır. Qış sarayı indi qalmayıb və

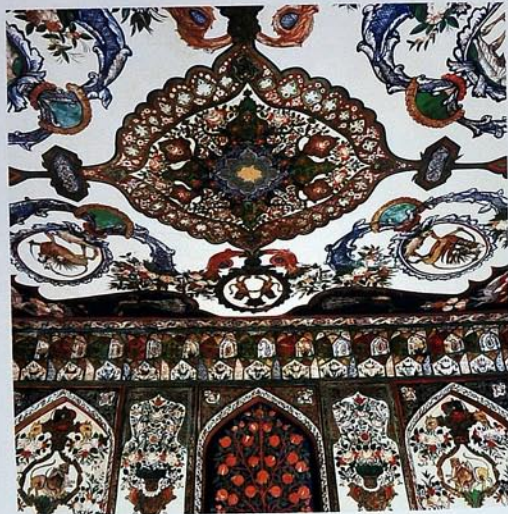

çox güman, bağların arasında, bir qrup yaşayış evinin əhatəsində olub. Şəki qalasında bütün tikililərin təyinatını öyrənmək çox çətin-dir, çünki 1819-cu ildə tərtib olunmuş planda həmin tikililərin adı dəyişdirilib. 1853-cü ildə tərtib edilmiş plana görə isə, istinadgahda xanın ailəsi və növələri üçün müxtəlif təyinatlı çoxsaylı tikili olub. Ancaq bu plana baxıb, ayrı-ayrı binaların təyinatlarını müəyyənləməmək mümkün deyil. Həmin planı rus hərbiçiləri tərtib etdiklərindən hər tikilinin yalnız hansı hərbi məqsəddən ötrü istifadə olunacağı qeyd olunub. Üstəlik, onu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, rusların Şəki xanlığını işğal etdiyi dövrdə planın tutulduğu dövr arasında yeni tikililər ucaldıla bilərdi. Çox güman, belə də olub. Buna baxmayaraq, Xan Sarayının keçmiş tikinti özəlliklərini öyrənmək üçün sözügedən planın önəmi danılmazdır.

Xan Sarayı

Hər şeydən öncə, ərazinin düzgün seçilib-paylaşılması, cürbəcür tikililərin bir-birinə ciddi şəkildə uyğunlaşdırılması, kompozisiya baxımından 3 ayrıca bağın və çoxlu hovuzların olması diqqət oyadır. Hovuzların əksəriyyəti vaxtilə fəvvarə imiş. Tikililərin çoxunda xan nəslinin ayrı-ayrı üzvləri yaşayırmış. İndi ön fasadın qarşısındakı bağdan başqa, ortasında düzbucaqlı fəvvarəsi olan bir bağ da sarayın arxa fasadına birləşirmiş.

Ön tərəfdən baxanda, Xan Sarayı üzü günəyə açılan ikimərtəbəli binaadır. Hər iki mərtəbə eyni plan əsasında inşa edilib. Bir cərgədə yerləşən 3 ev bir-birindən dəhlizlə ayrılır. Başqa sözlə, sarayın aydın və çox sadə planı var. Hər iki mərtəbədə iri otaq-zal və bu zalları enli və ensiz taxçaları diqqəti cəlb edir. İki ensiz taxça arxa divara, bir enli taxça isə ön divara ayrıca yara-

şıq verir. Mərtəbələr arasında bağlılıq yoxdur. İkinci mərtəbəyə yan fasadlara girişi olan, yan otaqları arxasında yerləşən pillələrlə qalmaq mümkündür. Kompleks tikintiyə daxil olan və indi qalmayan Qış Sarayı ara tikilisi hesabına Yay Sarayının, yəni Xan Sarayının quzey fasadına birləşirmiş.

Xan Sarayının memarı bəlli deyil. Araşdırıcıların fikrincə, ikinci mərtəbədəki zəif plafonuna vurulan na-xışlarda Ustad Abbasqulunun adının iki dəfə təkrarlanması (ornamentli kompozisiyada və güzgüdəki əksində) məhz onun memar olmasına gümanı artırır. Rus qoşunlarının Şəkini işğal etdikləri zaman bu sarayın kazarmaya çevrilməsi, Ata Dümmanın da şahidlik etdiyi kimi, buranın uçur-sökük vəziyyətdə düşməsi, hətta sonradan alayınmıç təmir edilməsi göstərir ki, yay imarətindəki bəzək işləmələrini, divar

rəsmlərini əvvəlki durumuna qaytarmaq əslində mümkün olmayıb və ya buna sonradan göstərilən cəhdlər (XX əsrin ilk illərində, həmin yüzilin ortalarında) Xan Sarayının əvvəlki görünüşünün tam bərpası ilə bitməyib. Ancaq istənilən halda bu abidəni xanlıq çağları Şəkisinin indiyədək yaşayan şah əsəri sayanlar tanıyırlar.

Şəki xanlarının yay sarayını görən-lər, Ata Dümna da qarışıq, onun bənzərsiz gözəlliyini ayrıca vurğula-yıblar. Bu sarayı bir-cə dəfə gö-rən adam, onu düşünüb ucaldan me-mann şair ruhundan söz açar və şer sözünü ağına götürən kimi, Şəki hökmdarı Hüseyn xan Müştəqi da xatırlar. Bu hökmdarı xatırlatmağa təkcə Xan Sarayı yetər. Və təkcə Xan Sarayı başqa bir həqiqəti də təsdiqləyir: hökmdarların "savaş yuxulan" ölür, "barış yuxulan" qalır. Kin-nifrət yox, təkcə sevgi yaradır...

Hussein Khan

There is no doubt that the Shaki Khan Palace was built by people with a poetic spirit. In particular, Hussein Khan, a Shaki governor and a poet had a special role in the construction. (He signed his poems as "Mushtaque", an Arabian expression meaning: "having intention" or "dreaming of" or "seeking for"). Hussein Khan was the son of Hasan Agha, whose brother Aghakishi Khan was the Shaki governor from 1755-1759; he was also the elder grandson of Haji Chalabi, who founded the Shaki Khanate and was its governor during 1743-1755.

When considering Azerbaijan some 250 years ago, and the few documents concerning Hussein Khan that are available, we can perhaps describe him as a revengeful teenager, a brave commander, a smart and patient diplomat, and of course, a tireless state figure, but probably

not as a poet. Sometimes it seems that he had chosen the pseudonym of "Mushtaque" to remind us of his dream of living in peace, his desire to create and construct, and also his being a person seeking happiness. Unfortunately we don't have any information about his poetic heritage which could help us to animate poetic nights of his very complicated fate with its days lived in labyrinths of fighting and diplomacy. However, the poetry experts can provide lines and paragraphs supposed to belong to his hand. They can also demonstrate the poetic atmosphere of that period by reminding us of the verses by Nabi, Suleiman, Rafeyi, Razei and other Shaki poets, who were contemporaries of Hussein Khan Mushtaque. Hussein Khan was personally acquainted with these outstanding figures and acknowledged their works. But the remarkable

Hussein Khan

truth is that the most interesting creation of the poet Hussein Khan Mushtaque appears not from his poetic imagination and by means of words, but "written" by his architectural imagination; the hands of builders, and the brushes of artists. And the name of this masterpiece is the Shaki Khan Palace!. Even if Hussein Khan, who governed Shaki for 20 years (1759-1779), was such a brilliant poet, he could never again create such a masterpiece as the Shaki Khan Palace.

Hussein Khan, according to an expression by A. Bakikhanov, is known in the history of Azerbaijan as a brave and courageous person but with a ruthless nature. So, how is it that he has contributed his grace and mercy to his country's history of arts and culture? It was this Hussein Khan, who in his first alliance with Fatali Khan of Guba

ordered the blinding of Aghasi Khan of Shamakhi. It was this Hussein Khan, who ordered the killing of Malik Ali Sultan of Arash and even his own blood - his uncle Jafar Agha for treachery. It was this Hussein Khan, who was ready to turn even to the devil himself if it would help to strengthen his governing power. However, this Third Khan of Shaki, despite his ruthlessness and cruelty managed to stay in power even longer than his grandfather Haji Chalabi Khan had, and arranged remarkable building activities both in the City of Shaki and the Shaki Khanate's regions whenever he had the opportunity during endless fighting. All these will be considered later. Let us first review his life from the beginning. How did Hussein Khan manage to combine his sensitive nature with being a brave, but also ruthless and severe person? How had it happened

that he - Hussein Khan and not his several adult and wise uncles, became ruler of the Shaki Khanate?

When in 1759 the Gazigumugue ruler Muhammad saw that the Shaki Khanate was being defeated while its territory of the Arash Sultanate began to strive for independence, he became a traitor. Muhammad arranged for the assassination of Aghakishi Khan, the Shaki governor, who was the husband of Muhammad's own daughter (and Hussein Khan's uncle), and gained his power. The unpredictability of the Khan of Gazigumugue, who was devastating the treasury and ruthlessly executing the population of Shaki, thus resulted in revolt. Hussein Khan was a leader of the revolt.

When his uncle was murdered, Hussein, accompanied by several Shaki beys, escaped to Shamakhi.

Hussein Khan

Preparing for the revolt against Muhammad Khan of Gazigumugue, he appealed to Panahali Khan of Garabagh seeking his assistance. Earlier Haji Chalabi had saved Panahali Khan from Georgian captivity, and now Panahali Khan had to honour his debt to Haji Chalabi's grandson. It took some time but Muhammad Khan of Gazigumugue was eventually driven out of Shaki. Hussein was declared the Khan of Shaki, still he had to pass through numerous new trials.

Malik Ali Sultan of Arash considered his Sultanate independent and no longer a part of the Shaki Khanate. Moreover, he pretended he owned all of the Shaki Khanate. It was the time when Fatali Khan Afshar of Urmiya came to power in Iran and started a military campaign against Azerbaijan. He had occupied Garabagh and was thinking of the

Hussein Khan

next Khanates. Malik Ali arrived at Fətali Khan's camp, declared his allegiance to Fətali Khan and asked him for the authority to rule Shaki...

Karim Agha Fateh, the author of "Essential History of the Khans of Shaki", writes: "...Warily, Hussein Khan also came to the camp, bringing his gifts to the Commander-in-Chief. Fətali Khan asked his reliable and respected men about Malik Ali and Hussein Khan, who were both claiming to be the governor of Shaki. So he knew that the real descendant of the legal rulers of the area was Hussein Khan..." Thus Fətali Khan Afshar allowed Hussein Khan to stay in power as the Khan of Shaki. This decision was formed because of Hussein Khan's diplomatic skills, his understanding of the political situation, including the fact that there was no sense in his resisting against Iran.

Hussein Khan worked hard defending the territory of the Shaki Khanate and even tried to add some new areas to his lands. His relationship with Fətali Khan Afshar enabled him to protect his Khanate, and his co-operation with Fətali Khan of Guba enabled him to tear off a large part of the Shamakhi territories, adding it to the Shaki Khanate. Still, as soon as Hussein Khan had the chance, he joined opportunists, who wanted to expel Fətali Khan of Guba from Shamakhi. Unfortunately for Hussein Khan, the attempt failed and the troops of the Khan of Guba were victorious. Hussein Khan was forced to forfeit the Shamakhi territories, which previously had been joined to his Khanate. Soon the Shaki Khan lost another important battle, and he again used his diplomacy skills and managed to make another agreement with Fətali Khan of Guba.

Hussein Khan

In the fight for power, Hussein Khan lost and won many times, but he never accepted defeat. Probably, if he hadn't been a contemporary of another talented state figure - Fatali Khan of Guba, then he would have had more success. And probably if there had not been Hussein Khan - this self-confident, fast and artful governor, then the desire of Fatali Khan of Guba to unite all the khanates of Northern Azerbaijan would also have been more successful. Indeed it is impossible "to keep the heads of two rams in one pot."

It is remarkable then that when Hussein Khan, in 1762 decided to build the Khans' Palace, it was after endless wars and conflicts. The initiative of the young Khan can also be considered to be a diplomatic step of a wise state figure: on the one hand he was actively arranging Shaki, and on the other hand -

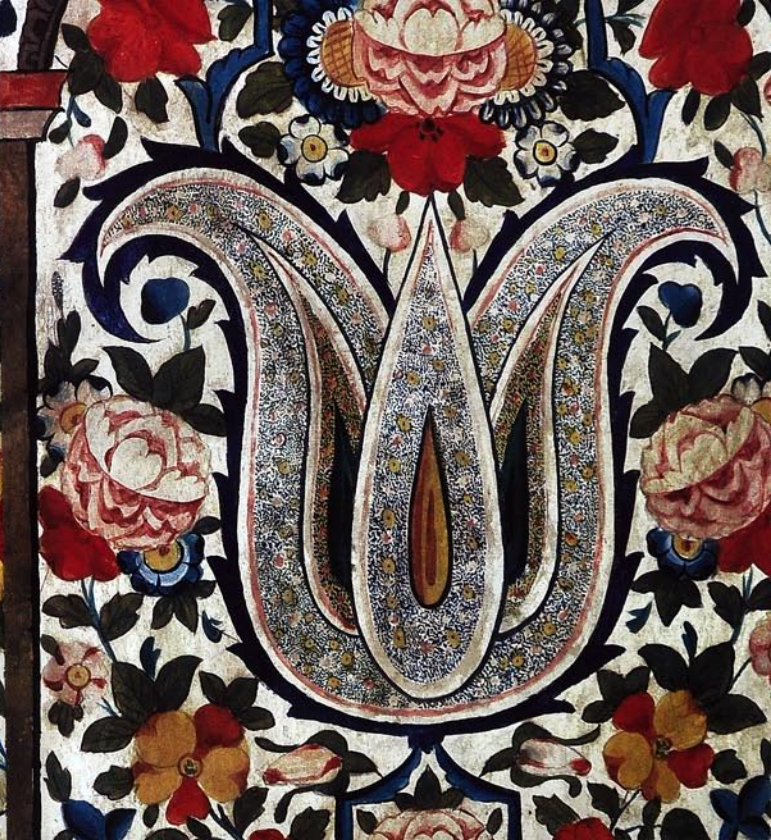
he was making all the states aware that he, Hussein Khan, being a powerful governor, rooted in Shaki and loving it, was in no way desiring other lands or preparing for war against his neighbours...

The Khan Palace, this summer residence turned out to be the best poem by the poet Hussein Mushtaque and the best victory of the governor Hussein Khan. History presents some really strange cases...

...The death of Hussein Khan was a typical fate of medieval rulers. In 1779, his uncle Abdulgadir, Haji Chalabi's cousin Haji Rasul Bey and a group of the Shaki courtiers, invaded the citadel and killed him. Having governed for 8 years longer than his grandfather had, Hussein Mushtaque died in this way, in accordance with his pseudonym, being full of intentions and dreams...

Hüseyn xan

Şəki Xan Sarayını, heç şübhəsiz, şair ruhlı adamlar ucaldıb. Bunların içərisində "Müştaq" (ərəbcədən çevirəndə, yəni arzulu, canatımlı, həsrətli) təxəllüsüylə şer yazan Hüseyn xanın adı ayrıca çəkilməlidir. Hüseyn xan 1755-1759-cu illərdə Şəki xanı olan Ağakəşi xanın qardaşı Həsən Ağanın oğlu və Şəki xanlığının təməlini qoymuş Hacı Cələbinin (1743-1755-ci illər arasında xanlıq edib) böyük nəvəsidir.

Bu günümüzədən təxminən 250 il gerinin Azərbaycanına boylansaq və Hüseyn xan Müştəq haqqında qalan çox cüzi tarixi sənədlərə söykənsək, onu intiqam həvəslisi yeniyetmə, cəsur sərkərdə, təmkinli diplomat və əlbəttə, gənc və yorulub-usanmaz dövlət adamı kimi səciyyələndirmək olar. Ancaq şair kimi bəlkə də yox... Hər dəfə adama elə gəlir ki, o, Müştəq təxəllüsünü də yalnız ona görə seçib ki, dincli-

yin dadını çıxarmaq arzusunu, qurub-yaratmaq yağınısını və bir insan kimi də xoşbəxt yaşamaq həsrətini bizlərə xatırlatsın. Hüseyn xandan elə bir şer mirası da qalmayıb ki, çox qanışıq, həm də savaşıq və diplomatiya dolambaclarında yaşanan bir talenin poeziyalı gecələrini canlandırma bilək. Heç sözyox, ədəbiyyat mütəxəssisləri onun qələmindən çıxdığı güman edilən misralar, bəndlər, beytlər söyləyə və yaxud Hüseyn xan Müştəqin müasiri olmuş şair Nəbinin, Süleymanın, Rəfeinin, Razinin və başqa şəkili şairlərin təmsalında həmin dönəmlərin poetik ab-havasını bizlərə yetirə bilərdlər. Adlan çəkilməyən həmin sənətkarları Hüseyn xan şəxsən tanıyıb və onların dilindən mədhiiyələr də eşidib, mənzum ərizələr-şikayətlər də. Di gəl bu da bir həqiqətdir ki, şair Hüseyn xanın-Müştaqın ən böyük əsəri şair xəyalı və sözlə deyil, memar xəyalı, bəhna əlləri və rəs-

sam fırçası ilə yazılıb. Və bu əsərin adı Xan Sarayıdır!.. 20 il Şəki hökmdarı olan Hüseyn xan (1759-1779) hətta gözəl şair olsaydı belə, Xan Sarayından gözəl sənət abidəsi yarada bilməzdi.

Azərbaycan tarixində, A.Bakıxanovun dili ilə desək, hünərli, şücaətli, amma təbiətən rəhmsiz bir adam kimi tanınan - Hüseyn xan necə oldu ki, öz ölkəsinin mədəniyyət və sənət tarixinə mərhəmətini əsirgəmədi? Bu həmin Hüseyn xandır ki, qubalı Fətəli xanla birinci ittifaqında uf demədən şamaxılı Ağası xanın gözünü çıxartmışdı. Bu həmin Hüseyn xandır ki, satqınlığına görə Ərəş sultanı Məlik Əlini, hətta dop-döğmə əmisi Cəfər ağanı öldürmüşdü. Bu həmin Hüseyn xandır ki, öz hakimiyyətini möhkəmləndirməkdən ötrü heç şeytanın özündən də çəkinməzdi. Gəl ki Şəkinin üçüncü xanı bütün amansızlı-

ğı, qəddarlığı ilə yanaşı, hətta babası Hacı Cələbi xandan da çox hakimiyyətdə qalmış və ən başlıcası, döyüşlərdən firsət tapan kimi, həm şəhərdə, həm də Şəki xanlığına daxil mahallarda gözə çarpan quruculuq işləri görmüşdü. Ancaq bütün bunlar sonra olacaqdı. Hələlik, kövrək təbiətli şair Müştəq və igid sayıldığı qədər də qəddar və mərhəmətsiz Hüseyn xanı özündə birləşdirən xan nəvəsinin ömrü yoluna göz ataq. Necə oldu ki, başqa əmiləri dura-dura, Şəki xanlığına məhz o, yiyə durdu?

1759-cu ildə Şəki xanlığının zəifləməsinə və onun tərkibindəki Ərəş sultanlığının müstəqilliyə can atmasını görən Qazıqumuq hökmdarı Məhəmməd doğmacı qızının əri olan Ağakəşi xanı (Hüseyn xanın əmisini) xaincəsinə öldürdürüb Şəkiddə hakimiyyəti ələ keçirdi. Xəzinəni talayıb-sovuran, yerli camaata

Hüseyn xan

qan udduran Qazıqumuq xanının özbaşnalıqları Şəkiddə üsyan doğurdu. Üsyana Hüseyn başçılıq etdi.

Əmisi öldürüldəndən sonra Hüseyn bəzi Şəki bəyləri ilə Şamaxıya qaçmışdı. O, qazıqumuqlu Məhəmməd xana qarşı üsyanın uğuru üçün Qarabağ xanı Pənahəli xandan da kömək istəmişdi. Vaxtilə Hacı Çələbini gürcü əsirliyindən qurtardığı Pənahəli xan öz şərafət borcunu indinin nəvəsinə qaytarmalı idi. Az keçmədi ki, qazıqumuqlu Məhəmməd xan Şəkiddən çıxarıldı və Hüseyn, Xan elanı oldu. Ancaq Hüseyn xanı hələ irəliləməmişdi, çoxlu sınaqlar gözləyirdi.

Ərəş sultanı Məlik Əli nəinki özünü müstəqil sayır, hətta Şəki xanlığını da könlündən keçirirdi. Umiyalı Fətəli xan Əfşar İranda hakimiyyətə gələndən və Azərbaycana yürüş edib, Qarabağı tutandan son-

ra Məlik Əli Fətəli xanın düşüncəsinə nə gedib ona tabe olduğunu bildirdi və hələ Şəki xanlığını da ondan istədi, ancaq istədiyi olmadı...

Kərim Ağa Fətəli "Şəki xanlarının müxtəsər tarixi"ndə yazır: "Hüseyn xan bunu eşidib, bu da peşqəş ilə sordandı yanına gedər. Sordandı Fətəli xan bir para kəslərdən və böyüklərdən xəbər alar ki, Şəki vilayətinin əsl böyzadəsi Məlik Əlidir, yoxsa Hüseyn xan? Ərz edərlər ki, Hüseyn xandır". Beləcə, Fətəli xan Əfşar Hüseyn xanın Şəki xanı qalmasına razılıq verir. Tarixi qaynaqlar göstərir ki, Əfşarın həmin qərarına Hüseyn xanın diplomatik qabiliyyətləri, yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirib İran hökmdarına müqavimətin faydasız olduğunu anlaması həlledici təsir edib.

Hüseyn xan Şəki xanlığının öz ərazilərini qoruması, hətta əlavə torpaq-

Hüseyn xan

lar hesabına genişlənməsi üçün də əlindən gələni əsirgəməyib. Fətəli xan Əfşarla münasibətləri ona öz xanlığını qorumağa, qubalı Fətəli xanla əməkdaşlığı isə Şamaxı torpaqlarının önəmli hissəsini Şəki xanlığına qatmağa imkan vermişdi. Ancaq ilk fürsət düşsən kimi, Hüseyn xan qubalı Fətəli xanı Şamaxıdan çıxarmaq istəyən sui-qəsdçilərə də qoşulmaqdan çəkinməmişdi. Hərçənd, müxtəlif səbəblərdən sui-qəsd baş tutmamış və nəticədə Quba xanının qoşunları parlaq qələbə qazanmışdı. Hüseyn xan Şamaxının Şəki xanlığına daxil edilən torpaqlardan da əl çəkməyə məcbur olmuşdu. Sonra daha bir döyüşdə yenilən Şəki xanı yenə diplomatik ustalığını işə salaraq, qubalı Fətəli xanla təzə müqavilə bağlamağı bacarmışdı.

Hüseyn xan hakimiyyət uğrunda döyüşlərdə dəfələrlə qalib də gəlib,

məğlub da olub. Ancaq məğlubiyyətlə heç vaxt barışmayıb. Bəlkə də o, başqa bir istedadlı dövlət adamı qubalı Fətəli xanla eyni tarixi dövəmdə yaşamasaydı, daha böyük uğur qazanacaqdı. Amma bəlkə Hüseyn xan kimi inadkar, çəvik və hiyləgər bir hakim olmasaydı, qubalı Fətəli xanın Quzey Azərbaycan xanlıqlarını birləşdirmək niyyəti daha uğurlu sonluqla (müvəqqəti də olsa) bitəcəkdə. Bu baxımdan doğrudan da "iki qoçun başı bir qazanda qaynamaz" gerçəyi ortadadır.

Hüseyn xanın Xan Sarayını nə vaxt tikməsi də çox maraqlıdır. Xanlığının ilk illərində, iki il aramsız sürən savaşı və çəkişmələrdən sonra - 1762-ci ildə. Hələ gənc Hüseyn xanın bu təşəbbüsündə də bir dövlət adamının incə diplomatik gedişlərini tapmaq olar, çünki bir tərəfdən göz qabağında Şəkinə abadlaşdırın,

o biri tərəfdənsə sanki düşmənlərinə eşitdirirdi ki, bax, mən - Şəki xanı, heç kimin torpağına göz dikməmişəm və heç bir savaşa, heç bir döyüşə hazırlaşmıram.

Tarixin qəribə təsadüfləri var. Hüseyn Müştəqin ən gözəl şəri Xan Sarayı olduğu kimi, hökmdar Hüseyn xanın ən böyük qələbəsi də elə həmin yay imarəti oldu...

...Hüseyn xanın ölümü lap ortaçağ hökmdarlarının tale yazısı kimi oldu. 1779-cu ildə əmisi Hacı Əbdülqədir, Hacı Çələbinin əmisi oğlu Hacı Rəsul bəy və Şəki əyanlarından ibarət bir qrup qəflətən Şəki qalasına soxularaq onu öldürdülər. Babasından 8 il çox xanlıq edən Hüseyn Müştəq, bax beləcə, təxəllüsünə uyğun olaraq arzulu və həsrətli gözləri ilə dünyasını dəyişdi...

Let us turn to the second half, or even towards the end of the XVIII century. We'll see plenty of things that are rather difficult to understand if we look at the world of that time just from Shaki - a relatively little point: the Glorious French Revolution, slogans of liberty, equality and brotherhood, the foundation of the USA, "Bill of Rights", the "Declaration of Human and Citizen Rights", division of state power into independent branches etc. A new world was coming to life, and particularly in North America. Poor people, who had lost any hope of finding jobs and earnings in their homeland in Europe; people escaping from the arbitrariness of governors; adventure seekers and many others moved overseas to these far British colonies. As these first colonists were purposeful, initiative, smart and hardworking, they grew rich fast.

The world was being shaken. The world was pregnant with new life. And people looking from this world to Azerbaijan were finding the life of this country frozen and strange. "...Goods are easily and cheaply made, after which, the merchants sit and wait patiently for the buyers to come to them. No effort is made to try and sell to the people who pass by. So sure are the merchants that their goods will eventually sell that they take this attitude: "These are my goods! If you like them please pay the price and take them. If you don't, then go away and have a good day! I don't need you and if I want to, I won't sell my goods at all. I'll just open my shop, sit down inside it, fire my hookah, blow its smoke out and watch the comings and goings of life around me." They don't say these words openly, but all these expressions

can be read word by word from their faces" (Alexander Dumas' Shaki impressions).

The independent Shaki Khanate had appeared in the 1740's. Historians think that the establishing of the independent khanates was not just an occasional process, but the objective stage of the struggle for the state independence of Azerbaijan. If during a long period of its history Azerbaijan was gradually losing its state sovereignty, then, in XVII century the independence movement began. Both North and South Azerbaijan were involved in this movement. One by one at Urmiya, Tabriz, Khoyn, Garadagh, Ardabil, Maku, Maragha, Darband, Baku, Shamakhi, Talish, Garabagh, Nakhchivan, Iravan and other places, independent khanates were established. The efforts of Fatali Khan Afshar in the south and Fatali Khan

of Guba in the north - two Fatalis - to build a centralized state of Azerbaijan didn't produce any results. There were many reasons for this failure: the economical relationship between the separate khanates was not strong; business life was continuously eroding; and plus - a united state of Azerbaijan didn't match with the plans of either Iran, or Russia, as they both had their own interests in the region. Structural specifics of the state of Safavees included the division of the territory into "countries" with their own independent governors. This also produced a resistance to centralization. In brief, separated from each other khanates had appeared because it was impossible for them not to appear.

Abbasgulu Agha Bakikhanov, who lived shortly after these times, describes this period: "...Nadir Shah

died and Iranian troops left this country. Honour holders in different districts started to declare their independence and refused to unify with others. The governor of Guba and Salyan, Husseinali Khan, the son of Sultan Ahmad Khan had changed the location of the Fortress of Khudat, building it now at the Gudyal part of the present City of Guba. And he had taken charge of the region's numerous districts, which during this confusion had been without supervision. The inhabitants of Darband had elected Muhammadhasan Bey Gorchu, the son of Imamgulu Khan to be their Khan. Mirza Muhammad Khan, the son of Dargah Khan lived in Baku and was considered to be one of Nadir Shah's favourite emirs. He managed to take over the governing of the independent county of Baku. The people of Shamakhi made an arms keeper, Haji Muhammadali

Zarnavaini, the son of Sufi Nabi, their governor. The sons of Asgar Bey Sarkar, who belonged to the tribe of Khanchobani, took the governing banner at Shirvan. Haji Chalabi, the son of Gurban from Nukha (Shaki - editor) raised his independent banner over the regions of Shaki, Arash and Gabala."

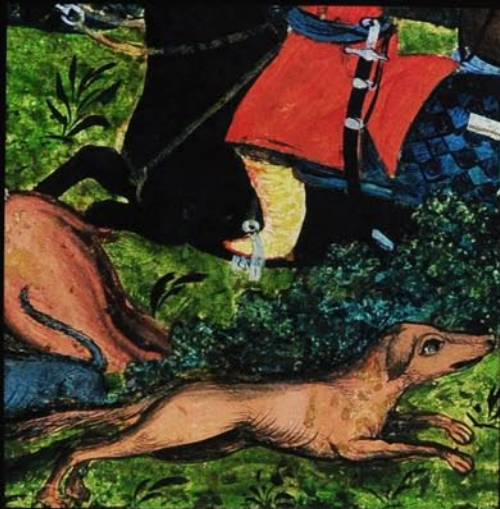
The way towards political unity in Azerbaijan included armed conflicts, as well as numerous diplomatic initiatives. Stronger khanates often seized relatively weak ones, trying to arrange a uniform government by applying their efforts in order to strengthen unity and create a unified state of Azerbaijan. Processes occurring in the world generally and imperialist efforts of Russia namely, had strongly influenced and interrupted the unity movement in Azerbaijan. The fact that Azerbaijan was not united iso-

lated it from the civilized world and made the social, political and economical situation in the country worse than it had been before.

By the second half of the XVIII century the khanates were approximately at the same level of social and political development. A given khanate could dominate only due to its geographical or strategic military advantages. Even though there were statesmen like Haji Chalabi Khan, Fatali Khan Afshar, Fatali Khan of Guba, who could see the logic of uniting Azerbaijanian territories, the unity idea didn't gain the necessary support.

During this period, agriculture was at the foremost of the economy of the country. The majority of the local population lived in villages, working on the land, fishing, farming etc. though different regions

had different specializations. For example, the Talish Khanate and the Bargushad area of the Shirvan Khanate were known for the successful cultivation of rice. In Darband, Baku and Guba saffron was cultivated, which was valued as highly as gold. Silkworm breeding developed at Shaki. There were 202 mulberry gardens in the 13 villages of this khanate. In two villages which formed part of the Sultanate of Arash, there were 74 such gardens and in 10 villages of Aghdash, 206. Most of these gardens belonged to the Shaki khans.

Cattle farming was mostly developed in the areas of Guba, Garabagh, Ardabil, Shamakhi, Darband, Salyan and Javad. In north-eastern areas, as well as in the Shaki and Ganja Khanates the most developed branches included fishing, based on both paid and obligatory

labour. During the period of the khanates both state-owned (divan) and palace-owned (khassa) lands became the property of khans. A historian of that time, Mirza Jamal, wrote: "...I remember once, draught animals and ploughs of the late Ibrahim Khan were being counted. It became known that the khan possessed as many draught animals and ploughs as the whole of the Garabagh population did. He had about 3-4 thousand or probably even more breeding mares and pure-bred stallions. His sheep, cattle and oxen were countless. Other khans had huge amounts of property as well"...

The establishing of the khanates stimulated the development of towns - the centres of crafts and trade. Towns, which had been destroyed during the wars, were restored and new towns were ap-

pearing. The City of Panahabad (currently Shusha), which appeared in the Garabagh Khanate, is a clear example of this process.

At the end of the XVIII century, Shaki had 6,000 inhabitants, Shamakhi had 5-10,000, Baku - 4-5,000, and Shusha and Darband both had 10,000. These figures include only the town-dwellers, not the suburbs. Tabriz was still the largest city of Azerbaijan with a population of at least 250-300,000 inhabitants.

Shaki was famous primarily as a silk manufacturing centre. Silk fabrics, copper utensils and wooden shabaka-frames were being produced here. Shaki was known also for its beautiful jewellery and embroidery. Dumas Senior wrote: "In the market place you can even find eternity medicine for sale. I've seen many market places and three

of them I like very much: one in Darband, another in Baku, and the third one in Nukha (i.e. Shaki - *editor*)... They produce and sell various carpets, arms, saddles, bullets, pictures with written texts, pillows, cloths, hats, Charkasian coats, and an assortment of footwear from the sandals of the mountain people to the soft boots with long "sleeves" from Georgia. They produce and sell many types of rings; necklaces made from rows of golden Azerbaijani coins; shawls, each of which would be coveted by our gipsy performers and enough to make a dress for the charming Nisa - a dancer-girl from Shamakhi; earrings and jackets with fruit patterns, embroidered with gold or silver thread. Such jackets are very popular among local women. All these things dazzle your eyes; so shiny and inviting. The place is so noisy that you go deaf..."

The Khans were interested in gathering craftsmen and merchants together in a certain place. Researchers of the city life of Azerbaijan noted that the motivation to construct caravanserais and dukans (shops - *editor*), where craftsmen could work and live, was due to the interest of the khans. The City of Shaki had the following districts:

1. Shawl-weavers;
2. Soap-makers;
3. Carpenters;
4. Jewellers;
5. Potters;
6. Tanners;
7. Woodcarvers;
8. Pottery-Finishers;
9. Winter-Hut;
10. Gardeners;
11. Shepherds etc.

In the same way as the merchants, craftsmen gathered in a market place, too. It's not coincidental that

the craftsmen's shops in memoirs of Dumas Senior are mentioned as "gathered together in market places". Each craftsman's guild had its chief craftsman (head of a guild body), his assistant, an elder, a treasurer, a courage-head ("gasid"), masters ("usta") and students.

A student had not only to learn from his master, but to do other things too. He had to come to their shop at dawn before all the others, clean the area and sweep the street in front of the shop, then take the master's morning groceries to his home. He also had some duties at the master's home: to sweep his yard, to clean his sheep-fold, to bring him water, to cut fire-wood, to mow the grass and help with baking bread. And then he had to take the master's wife to the bathhouse and back home, helping with her bags and children.

Times

A market place, traditionally named "bazaar", was under the management of a "dargha" ("manager"). His duty was to maintain order and collect taxes for the goods sold. Bazaars were also considered to be a very important community space. The Khan's decrees and town news would be announced at the bazaars; community and religious events, as well as state ceremonies took place here too. Moreover bazaars were a barometer for public opinion, or level of grievance. Partly educated mullahs sat in an area of the bazaar reserved for them. In return for payment they would write a message, an application letter, a prayer, a trading contract etc.

Historical sources show that bazaars in the towns of Azerbaijan had an efficient money turnover. In the 1760's (the period of Hussein

Khan Mushtaque, who ordered the construction of the Shaki Khan Palace), merchants of Kizlar and Hashtarkhan (now the City of Astrakhan), used caravan roads to deliver various goods, including smuggled ones, to Shaki and Shamakhi. Sufficient amounts of Russian money also entered Shaki. It is known from documents that 105,000 Russian rubles were brought to Shaki and Shamakhi in 1767 and 400 pieces of silk (each of 96 kg) were bought for this money. Generally, 600,000 rubles were brought from Russia to Azerbaijan annually for the purchase of silk.

Transit trading was typical for the Shaki Khanate, too. Persian and Western European goods (basically fabrics and metal products) along with handicraft products from South Azerbaijan were delivered from Iran to Shaki and further on

to Dagestan and other regions. Turkish and French goods were delivered to Shaki from Turkey via Nakhchivan and Tbilisi.

Various currencies were simultaneously in use in the Shaki Khanate: Russian, Dutch, Iranian and Indian, as well as local "abbasi" currency, minted in the khanate itself. The operation of the Shaki mint, where the silver abbasi and copper coins were manufactured, can be considered a vivid indicator, showing progress in the development of the city and the khanate relative to the previous periods.

The city of Shaki was a political centre of the khanate with the same name as well as an important cultural centre. Madrasa-schools, mosques and caravanserais were built with architects in competition with each other. The Shaki Khan

Palace, considered to be one of the most outstanding monuments of Azerbaijanian architecture and art, is proof of the high level of cultural achievement in Shaki.

The upper and lower caravanserais, built in the south of the Shaki citadel, also show that this Azerbaijanian city of the XVIII century was in no way closed to the outside world. Architectural specifics of the upper caravanserai's facade including both detail and composition elements are reminiscent of some medieval European constructions. Even now this impressive two-storey building with its columned galleries, lobbies, shop-rooms, large courtyard and wide gates give a special charm to Shaki. The Tabriz Caravanserai, the Isfahani and the Lyazgi Caravanserais were also considered to be talented architectural monuments.

The Shaki families in general were rich. Proof of this is the existence of many two-storey dwellings in the town during the Khanate period. Proven "components" of Shaki's khanate period were: hundreds of shops and silk-spinning artifacts; workshops of copper-smiths, jewellers and potters; fine and sturdy bridges; amazing orchards and flower-gardens; caravanserais demonstrating their richness in every detail; madrasa-schools, inculcating respect for both God and humans; vibrant and lively (but probably too noisy) bazaars; witty and cheerful people charged with love for independence and liberty...

...Indeed, the inhabitants of Shaki - both rich and poor - had a good lifestyle. And what did they wear in the XVIII century? It must be mentioned that the establishing of the khanates had produced certain

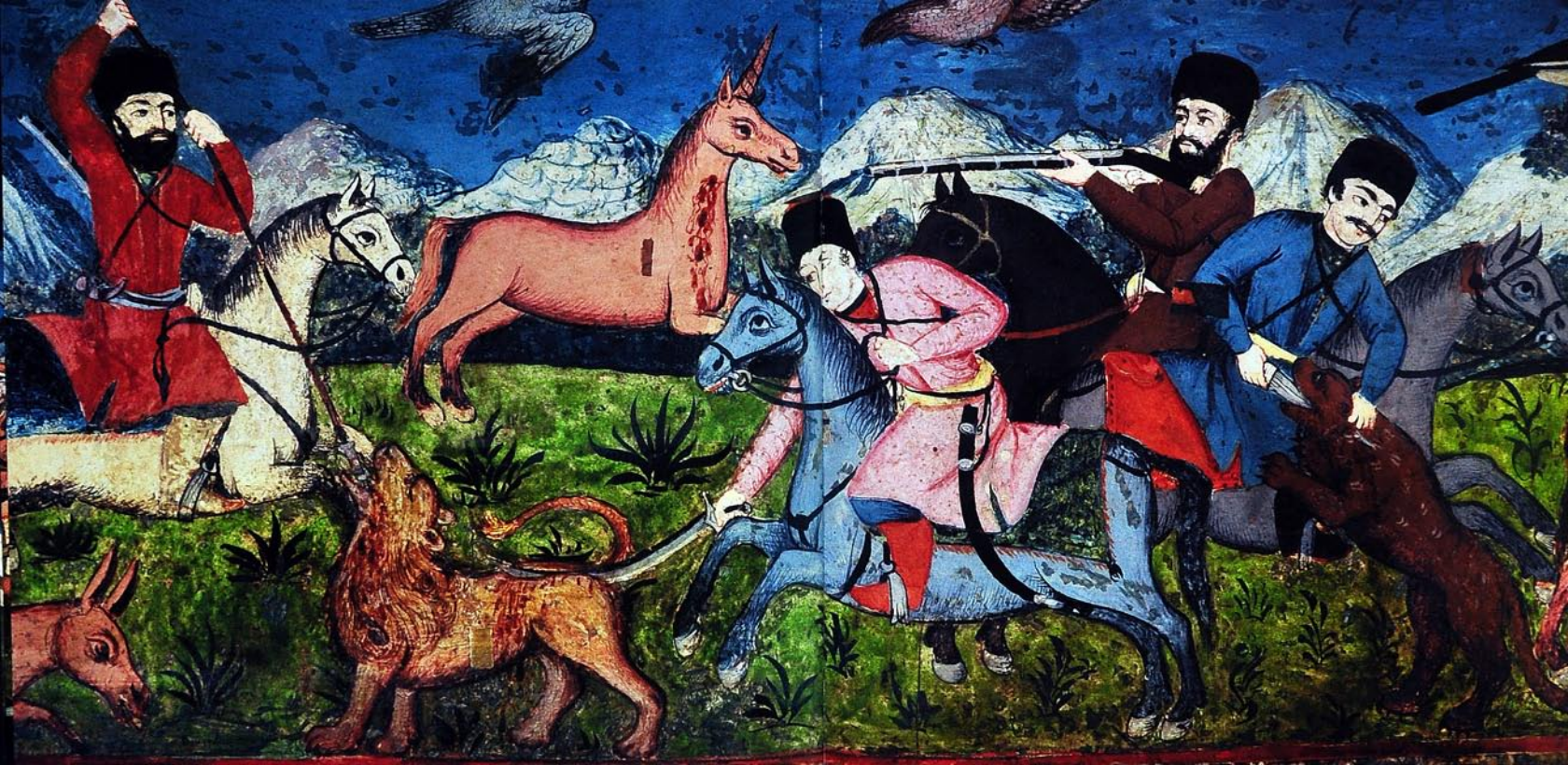
differences in materials. Clothes obviously differed, not in design or model, but in the fabric and decorative elements. In these times Azerbaijanian men wore a chukha - a tight coat with long sleeves. The colour and length of the chukha differed depending on the age of the wearer. The aba (a wide coat) was now popular only among mullahs and a few old men. Shaki inhabitants liked to wear coats made from sheep leather sewn "fur-inside". Such a coat was usually covered with artistic embroidery starting from its collar and down to the bottom. Men appeared with a dagger, suspended by their sash or a thin silver belt. On their feet they wore flat leather shoes or long, smooth boots; headwear included embroidered skull-caps ("arakhchin"), wide, flat white turbans ("chalma") and tall, pointed fur hats made from soft lamb skin

("shishpapagh"). With the addition of various hoods and belts, the costumed portrait of local men is completely drawn.

Naturally, the women's costumes were relatively more charming and more carefully decorated. Having visited Azerbaijan at the end of that century, Marshal Von Bibershtein underlined both the natural beauty of the local women and the beauty of their costumes. A woman's outfit from the XVIII century included an over-dress, chapkan, hood, kurdu, kulaja, labbada, eshmak and baltari. The kulaja had an open collar and was worn to the knees. It was sewn from velvet with ornamental braids and had sleeves that went to below the elbows. The open collar of the kulaja was cut from the same material as its belt. The bottom, sleeve edges and an area between the sleeves

were decorated with gold binding, beads and pilak-stripes. In those days, women appeared wearing very long and wide pantaloons - several at once, put one onto the other. The last - external pantaloon had a two or three finger width edging made from a tima-stripe or very thick fabric. The most popular woman cap - "arakhchin" now was without a plait-sack on its reverse side. Relative to previous times, these arakhchins were more decorative, displaying rich "gyulabatın" embroideries with gold and silver threads. At the same time, the new designs of "an arakhchin-looking hat" (or "an ammama-looking arakhchin") at national and regional levels demonstrated that Azerbaijanian women were bored with wearing the charshab, and now desired more freedom and independence. Indeed the times were changing...

Zaman

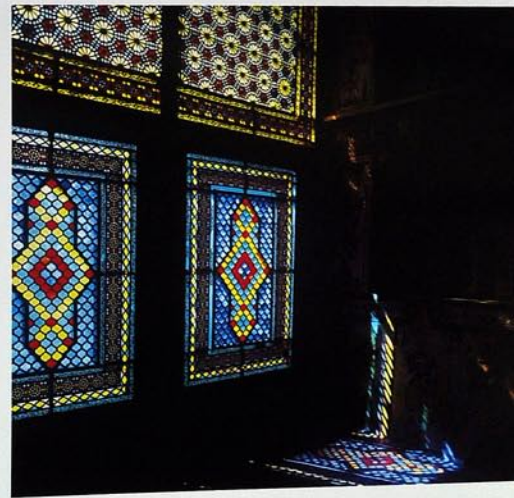
Şöhbət XVIII yüzilin ikinci yarısından, bir çox hallarda isə sonlarından gedir. Dünyaya nisbətə balaca bir nöqtə olan Şəkiddən həmin tarixi dönəmə boylansaq, çox şey anlaşılmaz qalardı: Böyük Fransa İnkilabı, azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq şüarları, ABŞ-in yaranması, "Hüquqlar haqqında bill", dövlət hakimiyyətinin müstəqil qollara parçalanması və s. və i.ə. Ən başlıcası da "İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi". Yeni dünya yarırdı. Atlantik okeanının o biri sahilində Quzey Amerikada çox önəmli hadisələr baş verirdi. Öz vətənlərində dolanmaq ümidini itirən yoxsullar, hakim zülmündən qaçanlar, macəra vuruşanlar və daha kimlər-kimlər İngiltərənin uzaq müstəmləkələrinə üz tuturdular.

Dünya tamamilə yeni həyata həmilə idi. Və həmin dünyadan Azərbaycanca baxanlara da bu məmləkə-

tin həyatı donuq və bəzən əcaib görünərdi: "...Asanlıqla əldə olunan bu ucuz malların müqabilində salkitcə, məğrur oturub, alıcı gözləyən tacirlər elə şeylər düzəldirdilər ki, onları satmaq üçün heç bir şey göstərmirdilər. Adama məhəl qoymayan bu tacirlər özlərini elə göstərirdilər ki, guya mallarını satmaya da bilərlər: "Malım budur! Xoşunuza gəlir, buyurun, pulunu verin, alın. Götürmürsünüz, xoş gəldiniz. Mən sızsiz də keçinə bilərəm və istəsəm, heç satmaram. Açaram dükanımın ağzını, oturarəm içində, odlarım qolyanımı, tüstüsünü havaya buraxa-buraxa gəlib-gedənə tamaşa edəərəm". Mən deyənləri adamın düz gözü-nün içinə demirlər. Ancaq bütün bunlar sanki sözbəsöz onların üzündə yazılıb" (Aleksandr Dümanın Şəki haqqında təəssüratından).

Müstəqil Şəki xanlığı XVIII əsrin 40-cü illərində yaranıb. Tarixçilərin fik-

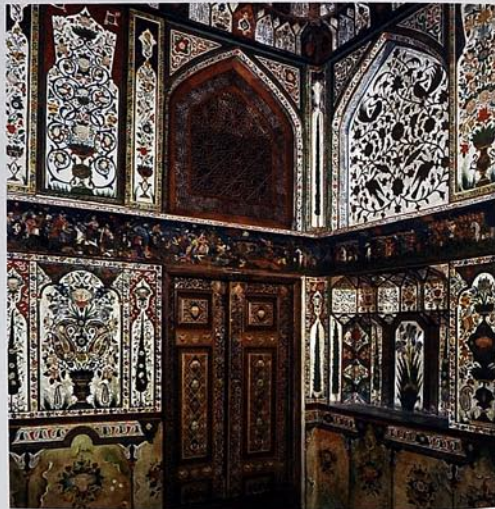
rincə, xanlıqların yaranması təsadüf deyil, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizənin qanunauyğun mərhələsi idi. XVII yüzilin gedişində təcridən dövlət müstəqilliyini itirən Azərbaycanda istiqlal hərəkatı başlandı. Bu hərəkat həm Quzey, həm də Güney Azərbaycan torpaqlarını bürüdü və bir-birinin ardınca Urmiya, Təbriz, Xoy, Qaradağ, Ərdəbil, Maku, Marağa, Dərbənd, Bakı, Şamaxı, Talış, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan və başqa yerlərdə ayrıca xanlıqlar meydana gəldi. İki Fətəlinin - Güneydə Fətəli xan Əfşanın, Quzeydə isə qubalı Fətəli xanın mərkəzləşmiş Azərbaycan dövləti yaratmaq söyləri bir nəticə vermədi. Çox səbəb vardı: ayn-ayn xanlıqlar arasında iqtisadi əlaqələr sıx deyildi, təsərrüfat həyatı gerilməkdə davam edirdi və üstəlik, Azərbaycanda vahid dövlətin qurulması bu bölgədə marağı olan İran və Rusiyanın çıxarlarına uyğun gəl-

Zaman

mirdi. Səfəvilərin inzibati quruluş özəlliyi - torpaqların "ölkələrə" ayrılması və hər "ölkənin" idarəsinin müstəqil bir hakimə tapşınması da mərkəzdənqəçmə meyllərini yaşadırdı. Bir sözlə, xanlıqlar ona görə yarandı ki, yaranmaya bilməzdi.

Həmin çağlardan çox da sonra yaşamamış Abbasqulu Ağa Bakıxanov o dövənləri belə təsvir edir: "...Nadir şahın vəfatından sonra İran qoşunu bu ölkədən çıxıb getdi. Hər bir vilayətdə bir həşəmət sahibi baş qaldıraraq, istiqlaliyyətdən dəm vurub başqasına tabe olmamağa başladı. Quba və Salyan hakimi Hüseynəli xan Sultan Əhməd xan oğlu Xudat qalasını köçürüb, indiki Quba şəhərinin Qudyal adlı yerində tikdirməyə başladı. İğtişaş zamanı da bu ölkənin özbaşına qalan bir çox mahalları itaətə məcbur etdi. Dərbəndlilər İmamqulu xanın oğlu Məhəmmədhasən bəy Qorqunu

xanlığa seçdilər. Nadir şahın yaxın əmirilərindən sayılan bəklü Mirzə Məhəmməd xan Dərgah xan oğlu Bakı ölkəsini müstəqil olaraq ixtiyarına keçirdi. Şamaxı əhalisi sursat təhviddən olan Hacı Məhəmmədəli Sufi Nəbi oğlu Zəməvəini hökumətə oturtdu. Xançobanı tayfasından olan Əsgər bəy Sərkənn oğulları Şirvan əlatı arasında hakimiyyət bayrağı qaldırdılar. Nuxulu (Şəkili-red.) Hacı Çələbi Qurban oğlu istiqlaliyyət bayrağı qaldıraraq Şəki, Ərəş və Qəbələ mahalları özünə tabe etdi".

Azərbaycanın siyasi birliyinə aparən yol həm xanlıqları birləşdirmək uğrunda savaş və çəkişmələrdən, həm də siyasi-diplomatik təşəbbüslərdən keçirdi. Daha qüdrətli xanlıqlar nisbətən zəifləri öz hakimiyyətinə tabe etdirir, vahid idarə sistemi qurmaq və birliyi möhkəmləndirməklə birləşmiş Azərbaycan dövləti yaratma-

ğa can atırdılar. Bütövlükdə dünyada gedən proseslər, özəlliklə Rusiyanın imperiya əhtirasları nəyin bəhasinə olub-olsun birləşmə hərəkatını yarıncıq qoydu. Azərbaycan torpaqlarının parçalanmış vəziyyətdə qalması onu mədəni dünyadan təcrid etdi, ölkənin sosial-siyasi, iqtisadi durumunu ağırlaşdırdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında xanlıqlar sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə, demək olar, eyni səviyyədə idilər və yalnız coğrafi, hərbi-strateji üstünlük bu və ya digər xanlığın önə çıxmasına imkan verirdi. Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi zərurətini anlayan dövlət xadimləri (şəkili Hacı Çələbi xan, ummiyalı Fətəli xan Əfşar, qubalı Fətəli xan) olsa da, birləşmə ideyası irsi səciyyə daşıyırdı.

Sözgedən tarixi dövənin iqtisadiyyatına gəlincə, təbii ki, başlıca yeri

kənd təsərrüfatı tuturdu. Əhalinin əksər hissəsi kəndlərdə yaşayırdı, əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq və s.lə dolanırdı. Ayrı-ayrı bölgələrdə ixtisaslaşdırılmış təsərrüfatları genişləndirirdi. Məsələn, Şəki xanlığında taxılçılıq, Şirvan xanlığının Bərgüşad mahalında, eləcə də Talış xanlığında çəltikçilik (düyü yetirmək) gəlişmiş sahələrdən sayılırdı. Dərbənddə, Bakı və Qubada isə qızıl biyan, zəfəran yetişdirilirdi. Şəkiddə ipəkçilik də inkişaf edirdi. Bu xanlığın 13 kəndində 202, vassal əsilliyində olan Ərəş sultanlığının 2 kəndində 74; Ağdaşın 10 kəndində 206 tutbağı vardı. Bağların çoxu xanların özünə məxsus idi.

Quba, Qarabağ, Ərdəbil, Şamaxı, Dərbənd, Salyan və Cavad əllərində maldarlıq geniş yayılmışdı. Şimalşərq (quzey-gündoğar) bölgələrində, eləcə də Şəki və Gəncə xanlıqlarında balıqçılıq da sürətlə gəlişən

sahələrdən sayılırdı. Balıqçılıqda həm muzdlu, həm də məcburi əməkdən istifadə olunurdu. Xanlıqlar dövründə dövlət (divan) və saray (xassə) torpaqları arasındakı fərq də qalmamışdı, həmin torpaqlar xanın mülkiyyətinə verilmişdi. O dövrlərin tarixçilərindən Mirzə Camal yazır: "...yadımdadır, bir dəfə mərhum İbrahim xanın özünə məxsus olan cütləri və kotanları sayırdılar. Məlum oldu ki, xanın cütü və kotanı bütün Qarabağ əhlinin cütü və kotanı qədərdir; hətta xanın iki cütü çox idi... Təxminən 3-4 min və bəlkə daha çox balalayan madyanı, xüsusi cins ayğırları var idi. Xüsusi qoyun sürüləri, malı, camışı o qədər çox idi ki, saymaqla qurtarmazdı. Digər xanlıqlar da çoxlu var-dövləti vardı".

Xanlıqların yaranması sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olan şəhərlərin inkişafına tökan verirdi. Bir yandan

savaşlarda dağıdılmış şəhərlər abadlaşdırılır, o biri yandan da yeni şəhərlər tikilirdi. Qarabağ xanlığında salınmış Pənahabad (indiki Şuşa) buna parlaq nümunə sayıla bilər.

XVIII yüzilin sonlarında Şəkinin 6 min, Şamaxının 5-10 min, Bakının 4-5 min, Şuşa və Dərbəndinsə hərrəsində 10 min əhali vardı. Söhbət yalnız şəhərlərin özündə yaşayan sakinlərdən gedir. Təbriz yenə də Azərbaycanın ən böyük şəhəri kimi qalırdı; burada azı 250-300 min əhali yaşayırdı.

Şəki ipək istehsalı mərkəzi olaraq ad çıxarmışdı. Burada ipək parçaları toxunur, mis qab və əşyalar hazırlanırdı, taxta şəbəkələr düzəldilirdi. Şəki öz tikmələri və zərgər bəzəkləri ilə də məşhurluq tapmışdı. Bunu Ata Düməninin xatirələrindən də görmək olur: "Bazarda can dərmanı desən, onu da satırlar. Gördüyüm çox-çox bə-

Zaman

zarların içərisində üçü mənim ən çox xoşuma gəlib... Bunlardan biri Dərbənd, biri Bakı və biri də Nuxa (yəni Şəki-red.) bazandır... Orada cürbəcür xalılar, silahlar, yəhrlər, patronlar, üstündə yazı olan şəkillər, balıclar, süfrələr, papaqlar, çərkəzi çuxalar, dağlı səndəllərindən tutmuş gürcülərin uzunboğaz tumaş çəkmələrindəkə hər cür başmaqlar düzəldir və satılır. Orada növbədən üzüklər, qolbağlar, sırı-sıra qızıl Azərbaycan pulu düzəlmiş boyunbağlar, bizim qaraçı ardistlərinin həsəd apara biləcəkləri, hətta Şamaxı rəqqasəsi gözəl Nisəyə paltar tikməyə yetəcək baş örtükləri, sırğalar, yaxasında qızıl və ya gümüşdən meyvə şəkilləri toxunmuş koftalar düzəldilir və satılır. Belə koftalar burda çox dəbdədir. Bütün bunlar göz qamaşdır, işi saçır, adama "gəl-gəl" deyir. Səs-küydən də qulaq tutulur". Sənətkarların və tacirlərin böli bir

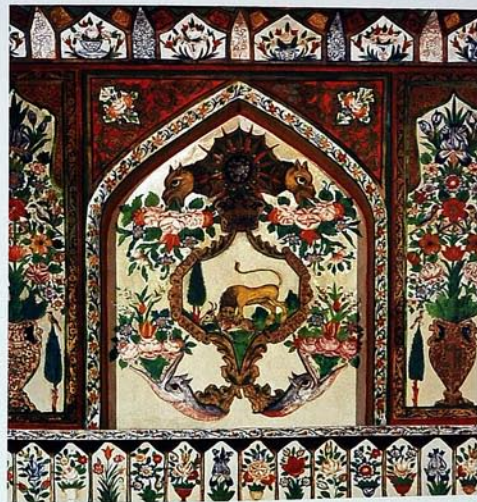
yerə cəmləşməsində xanların özü də maraqlı idi. Azərbaycanın şəhər həyatını araşdıran mütəxəssislər qeyd edirlər ki, sənətkarların çalışması və yaşaması üçün karvansara və dükənlərin tikilməsi məhz həmin maraqlardan irəli gəlirdi. Şəkiddə aşağıdakı məhəllələr vardı:

1. Şalbaflar (şal toxuyanlar);
2. Sabunçular;
3. Xarratlar;
4. Zərgərlər;
5. Dulusçular;
6. Dabbaqlar;
7. Çanaqçılar;
8. Çolmaçılar;
9. Qışlaq;
10. Bağbanlar;
11. Sərkərlər (qoyunçular) və s.

Ticarətdə olduğu kimi, sənətkarların da mərkəzi bazar idi. Ata Dümanın xatirələrində sənətkar dükənlərinin bazarlarda cəmləşməsi təsadüfən xatırladılmışdır. Sənətkar qurumlarında özünəməxsus sex ierarxiyası vardı: ustabaşı (sex təşkilatının başçısı), onun yardımçısı, ağsaqqal, xəzinədar, igidbaşı-qasid, usta. Şagird həm də ustanın bir çox buy-

ruqlarını yerinə yetirməli idi. Ancaq onun işi bununla bitmirdi. O, dan ağaran kimi, hamıdan öncə dükəna gəlməli, həyəət-bacanı, dükənin qabağını süpürməli və ustanın səhər bazarlığını onun evinə aparmalı idi. Ustanın evində də şagirdi bəzi işlər gözləyirdi: o, həmin evin həyatını süpürməli, tövləni təmizləməli, su daşımalı, oduq doğramalı, ot çalması, hələ üstəlik, çörək bişirənlərə də kömək etməli idi. Üstəlik, ustanın xanımını hamama yola salıb-qarşılamaq, hər hansı yükü və uşaqları aparmaqda həmin xanıma əl tutmaq da şagirdin vəzifəsi sayılırdı.

Bazarlara dağalar göz qoyurdular. Burada qanun-qaydalara əməl olunması, satılan mallardan vergi toplanması dağaların nəzarətinə verilmişdi. Bazar həm də çox önəmli ictimai məkan sayılırdı. Xanın fərmanları burada oxunur, ictimai və dini tədbirlər, eləcə də döv-

löt mərasimləri məhz bazarlarda gerçəkləşdirilirdi. Bütün xəbərləri əhaliyə qarçılar çatdırırdı. İctimai rəyin, narazılıq dərəcəsinin barometri də, sözsüz ki, bazar idi. Az-çox savadı olan mollalar bazanın məxsusi yerində oturur və böli bir pul müqabilində məktub, ərizə, dua yazar, tacirlər arasında alış-veriş bağlaşmalar tərtib edərdilər.

Tarixi qaynaqlar göstərir ki, Azərbaycan şəhərlərinin bazarlarında çox böyük miqdarda pul dövriyyəsi varmış. Məsələn, Xan Sarayını ucaltımış Hüseyn xan Müstəqın dönəmində - XVIII əsrin 60-cı illərində Qızlar və Haştərxan tacirləri karvan yolları ilə Şəki və Şamaxıya yasaq mallar da gətirilirmiş. Şəkiyə külli miqdarda rus pulu da gəlib çixirdi. Sənədlərdən məlum olur ki, 1767-ci ildə Şəki və Şamaxıya 105 min manat rus pulu gətirilmiş və bu pula hər biri 6 pud çəkisində 400

tay ipək alınmış. Bütövlükdə isə təkcə ipək almaq üçün hər il Rusiyadan Azərbaycana 600 min manatadək pul gətirilmiş. O zamandan ötrü bu çox böyük pul sayılmış.

O vaxtlar Şəki xanlığında da tranzit ticarəti gedirmiş. İrandan gətirilən yerli və Qərbi Avropa malları (əsasən parça və metal məmulatı) Güney Azərbaycanın sənətkarlıq məhsulları ilə bərabər ta Şəkiyədək aparılır, oradansa Dağıstana və digər vilayətlərə göndərilmiş. Türkiyədən gətirilən türk və fransız malları isə Şəkiyə Naxçıvan və Tiflis yolu ilə çatdırılmış.

Şəki xanlığında rus, holland, iran, hind pulları ilə yanaşı, xanlığın özündə zərflənən xan abbaslarla da dövriyyədə olub. Şəkiddə pul kəsmək üçün zərflənən olmasa, burada gümüş abbasların və mis pulların kəsilməsi şəhərin və bütöv-

lükdə xanlığın əvvəlki dövrlərlə müqayisədə inkişaf artımını göstərən gerçəklərdir.

Şəki şəhəri eyniadlı xanlığın siyasi mərkəzi olmaqla bərabər, həm də mühüm mədəniyyət mərkəzi idi. Mədrəsələr, məscidlər, karvansaralar ucaldılar, memarlar yança çıxardılar. Azərbaycan memarlıq və rəsəmlilik məktəbinin görkəmli abidələrindən olan Xan Sarayı da bolli dərəcədə bu şəhərin mədəni səviyyəsini göstərirdi.

Şəki qalasının güney səmtində tikilmiş yuxarı və aşağı karvansaralar da XVIII əsr Azərbaycan şəhərinin heç də dünyaya qapalı yaşamadığının nişanələridir. Fasadının memarlıq özəlliklərinə görə, yuxarı karvansara ortaçağın Avropa tikililərinə bənzəyir. İkimətəbəli bu möhtəşəm karvansaranın sütunlu qalereyalı, dəhlizləri, ticarət otaqları, bö-

yük həyəti və iri darvazaları indinin özündə də Şəkiyə ayrıca yaraşlıq verir. Təbriz, İsfahani, Ləzgi karvansaraları da vaxtilə gözəl memarlıq abidələri sayılıb.

Şəki əhalisi əsasən varlı yaşayırdı. Xanlıq çağında ikimətəbəli evlərin çoxluğu buna sübutdur. Yüzlərcə dükən və ipəkəyirən karxanalar, misgər, zərgər, dulmuş emalatxanaları, gözəlliyi rahatlığına tay gələnlər körpülər, füsunkar bağ və bağçalar, üz-gözündən sərvət yağın karvansaralar, Tanrıya və insan ağına sayıq oyadan mədrəsələr, səs-küylü olsaydı, əyləncəli və şən ovqatlı bazarlar, duzlu-məzəli görümlükləri qədər də dikbaş və istiqlal sevməyən insanlar xanlıq Şəkisinin danılmaz gerçəkləri idi...

...Şəki sakinləri, zənginli-yoxsullu, yaşamağı bacarırdılar. Görəsən öz zamanlarında, elə həmin XVIII yü-

Zaman

zildə onlar necə geyinirdilər? Yerigəlməşkən, xanlıqları yaranması, Azərbaycanda yaşayanların geyimində də bəlli fərqlər yaratmışdı. Bu dəyişməlik geyimin bütövlükdə biçim və cizgilərində deyil, onun hazırlanmış parça və süs-bəzək elementlərində gözə çarpırdı.

Sözgedən əsrdə Azərbaycan kişiləri uzunqol və bədənə kip oturan çuxa geyirdilər. Yaşa uyğun olaraq çuxanın rəngi və uzunluğu dəyişirdi. Əbani isə yalnız mollalar və say-seçmə qocalar xoşlardı. Şəkililər qoyun dərisindən hazırlanan və yunu içəri tikilən qəşəng kürkləri də dəbə mindirmişdilər. Bu kürklərin boynundan ta ətklərinədək bəddii tikməsi olardı. Kişilərin üzük, qurşağa taxılan və ya nazik gümüş kəmərdən asılan xəncər gəzdirməsi də adi hal almışdı. Dəridən tikilmiş dabansız xırda başmaqlar, dərisi əla aşınmış uzunboğaz çəkmələr onla-

rn ayaqlarını, cürbəcür araçqınlar, quzu dərisindən tikilmiş xəz papaqlarsa başlarını bəzəyərdi. Növbəndə arxalıq və kəmərləri də təsəvvürə gətirsək, şəhərli şəkililərin portretini cizmiş olanq.

Qadın geyimləri, təbii ki, kişi geyimləri ilə müqayisədə daha gözəl idi və zövqlə hazırlanırdı. XVIII əsrin üst qadın geyimləri üst köynəyindən, çəpkəndən, arxalıqdan, kürdüdən, küləcədən, ləbbadədən, eşmək və bahandan ibarət idi. Həmin yüzilin sonlarında Azərbaycanda olmuş səyyah Marşal Fon Biberşteyn qadınların öz gözəlliyi bir yana, onların paltarlarının gözəlliyindən bayıldığını vurğulayır. Yaxşıcaq küləcənin uzunluğu dizədək, qolu isə dirsəkdən aşağı olur, əsasən məxmər və tirmədən tikilirdi. Küləcənin yaxası, bel kəsiyi, əmək və qolarası yerləri ilə qolağzına güləcətin, muncuq və piləklə tikmə

vuruldu. Həmin dövrün qadınları çox uzun və enli, həm də üst-üstə geyilmiş tumanla gəzərdilər. Lap birinci üst tumanının ətəyi iki-üç barmaq enində tirmədən və ya qalın parçadan hazırlanırdı. Ən çox yayılan qadın baş geyimlərindən birinin - araçqınların arxa tərəfində artıq hörtük torbalan olmazdı. Bu araçqınlar əvvəlki əsrlərə görə daha bəzəkli hazırlanar, qızıl və gümüş saplarla naxışlanan güləcətin tikmələri onlara ayn yaraşlıq verərdi. Digər, bütün milli və yerli özəllik və gözəllikləri ilə yanaşı, yeni baş geyimləri, məsələn, araçqınabənzər papaq (və ya əmmaməyəbənzər araçqın) artıq Azərbaycan qadınlarının qarşabdan bezdirməsinə və daha sərbəst, daha müstəqil zamana ehtiyac duyduğunu da xəbərləyirdi. Zaman doğrudan da çalxalanırdı. İnsanlar dəyişir və onların azadlığı canatımı təkcə düşüncələrində deyil, geyimlərində də əksini tapırdı.

Architects

Who was the architect or architects of the Shaki Khan Palace? This is a very important question. And what a pity that it is impossible to answer it correctly or completely.

But, if there is a question, then there is also a reason to look for its answer. The following pages introduce some masters, who applied their efforts to the Khans' Palace, and feature their creative specifics. Now it is important to also answer the following question, related directly to the first one: "Did the advantageous nature of the Shaki area and its natural resources, which seem to be endless, have an influence on the forming of city life here?" This would seem to be a certainty. The beauty of this city along with the freedom-loving inhabitants charmed Shah Ismayil so strongly that he didn't join it to his Empire. Figuratively

speaking it looks as though Shaki appeared as a town from the first day. It must be accepted that not only the Shaki Khan Palace, but also the Towered Fortress wall, the Short Minaret, the Khan Mosque, the Gurjamachay Bridge and the Medieval Bath all provide information about the rich cultural past of Shaki. There are plenty of old dwellings in Shaki, which can be considered interesting. Numerous generations of Shaki inhabitants have lived in these dwellings and many are still in use today. Up until the recent past one could see here traditional carpenters, jewelers, potters, tanners, woodcarvers etc., each living and working in their own areas of Shaki and under their traditional guild banners.

Even in the 1960's, many Azerbaijanian people wanted to know where they could buy jewellery

created in Shaki: medallions, bracelets, necklaces, earrings, "takalduz" items decorated with "doldurma" patterns. The same interest was shown for embroideries, kalaghayi-shawls and araqchin-hats, created by the women of Shaki. Even Dumas Senior, being a man of refined tastes, was very excited about the locally produced arms, carpet products, costumes and kitchenware to be found in Shaki.

Before speaking about the architect (or architects) of the Shaki Khan Palace, we need to look at the craftsmen living in Shaki and consider the demands made on their artistic skills. Historical sources don't provide a broad enough answer to this question. Some brief, but related information is available from statistic documents, held since the beginning of the XIX century by the government officers

Architects

of the tsar. According to the documents reporting from the year 1848, there were 235 hat-makers, 178 tanners, 147 shoe-makers, 154 seamstresses, 82 ribbon-makers and 41 silversmiths, all working to provide for the needs of the inhabitants of Shaki. But, as Shaki was the main centre for crafts and trade in the north-east of Azerbaijan, it shows that these masters were providing their products and services not just to the city inhabitants.

Although it was considered a peripheral town, Shaki still occupied an advantageous location from an economical point of view. In 1861, there was a total of 1,735 craftsmen living in Shaki making it one of the leading towns of Azerbaijan. None of the Azerbaijanian towns occupied by Russia had such a comparative number of craftsmen. And this was rooted in the kha-

Architects

nate's policy. It is a fact that Muham-madhasan Khan, who was one of the last khans of Shaki, according to various documents had 264 craft-shops of his own. It must be considered therefore, that private craft-shops were rather profitable and this factor was a sufficient motivator for ruling classes to be interested in the development of artistic crafts by providing support for the arts. The products made by Shaki crafts-men were of a high quality and so they were in demand, not just within the Azerbaijan khanates, but also outside Azerbaijan.

The strict regulations of the feudal system and living style were reflected in the artistic life of Shaki's khanate period. Endless wars stimulated metal-forging crafts, including the manufacture of spears, six-edged maces "sheshpar", battle axes "tabarzin", cudgels, swords,

shields, daggers, helmets, armlets, hauberks and fighting accessories. And it is obvious that the contribu-tion of the local armourers was very important for protecting the absolute and relative independence of the Shaki Khanate. Both the treasury's armoury and independent armourer-craftsmen were involved with the providing of arms in re-serve for the Chalabi army. When the need for arms decreased, these armourers returned to their profes-sion as smiths, continuing to pro-duce tools for the needs of the peace period.

In the XVIII century, Shaki crafts-men were famous also as manufac-turers of decorated, foundry-made mangals - fire-sets for a barbecue. Today, examples of these mangals are exhibited in many museums around the country. They are not particularly big. Most of them con-

Architects

sist of 6-8 bronze elements, joined to each other by hooks. These elements are remarkable with relief images of vegetable and geometrical patterns, as well as birds and animals. The most numerous among these decorations are images of a lion and a nightingale looking at each other and "islimi" compositions formed from such motifs as leaves, flowers, tree branches etc., with a wave-shaped central element.

The manufacture of decorative jewellery was also developed in Shaki. Shaki jewellers successfully used the "sikka" (coin) pieces of gold, which were in circulation and used for medieval trading, as a material. This rich material resource caused rising interest in the gold jewellery as well as in the production of jewellery art-works and decorations in general. Rich customers and aris-

ocratic ladies were the main clients ordering these decorative items.

Two groups of masters were involved in the manufacture of treasury items in Shaki: jewellers and silversmiths. Aiming to improve the artistic value and decorative features of their gold products, they successfully applied striping, forging, carving, twisting, and glazing creating complex compositions with jewels. One of their styles was "shabaka". This style was often used and not only in Shaki, but also in Tabriz, Baku, Shusha and Nakhchivan. In jewellery terms, "shabaka" means a pattern or image, created from thinly wound string. There are two basic versions of shabaka: first, when the body of the jewellery item itself is created from gold and silver wires, and second, when the surface of the item of jewellery is decorated. The

artistic value of fine shabaka items can be achieved by means of a special technical operation. At the first stage of this operation wire is produced from thin metal sheets. These wires are then refined by a steel tool, made by a master himself, and joined to each other producing very fine, beautifully decorative items and patterns.

Teymur Nabioghlu, a famous and popular master of shabaka lived here during the khanate period of Shaki. There is no doubt that his decorations and patterns fired the imaginations of the architects of the Shaki Khan Palace.

In the silversmith shops they decorated and sold even more varied products: stratified buckles, decorative bullet-sleeves, bridle decorations, dagger and sword sheaths, pistol holsters, powder-flasks etc.

Architects

Before the wearing of private arms was prohibited, i.e. in the khanate period, the Shaki silversmiths used a notching technique for their engraving. Side-arm handles and sheaths, firearm butt-stocks and barrel-beds, holsters and powder-flasks were usually decorated with this notching technique. It was a rather simple technique, but still demanded a special skill. First, they tapped the item with a "mat-qab", leaving small, hollow traces in accordance with a special draft. Then these hollows were implanted with very small nails, specially prepared from gold and silver, mother-of-pearl and ivory. Afterwards they filed the surface of the item and smoothed it by rubbing with the mineral known as "sumbata".

In the second half of the XVIII century regional specifics had become more visible in various crafts.

Architects

The costumes worn by women and men were an indication of the origin of their owners. Fine arts items were basically used for decoration. This can be proved by considering the popularity of wall-paintings in palaces, dwellings and public buildings of Shaki, as in other cities of Azerbaijan. Some murals still show more informative topics such as battles, hunting and concerts. Researchers have found that in the most complete and vivid way, all the features of traditional local murals from the XVIII-XIX centuries were preserved in the Shaki Khan Palace and the House of Shakikhanovs (the surname indicating Shaki Khans family after Russian subjugation) in Shaki, and Mehmandarovs' and Safibeyovs' residences in Shusha. In comparison with the XVI-XVII centuries, one new feature had obviously appeared from this time in the de-

coration of architectural monuments - now instead of decorating with tiles, they used paint.

Two types of pattern composition were used for such painting:

1. Symmetrical designs;
2. Non-symmetrical designs.

As with the patterns, the colours used were many and varied. The harmonious use of colour tells us a lot about the skill of the authors. Coloured decorations were most often arranged as complicated compositions. A mural, decorating one big wall surface usually consists of several smaller, separate areas, showing vegetable or animal motifs. Following the wall surface, these paintings underline its every shape detail by matching all arcs, borders, medallions and niches. Most of these specific features can be seen at the Shaki Khan Palace.

Various artists from different periods of its history painted the decorations that can be seen in the Khans' Palace today. And yet all of them show remarkable poetical spirit. Most of the ornamental decorations of the Palace are images of birds and flowers. To use images of pairs of birds and flowers to symbolise lovers is typical of medieval art in Azerbaijan, and especially its poetry. Gazalkhan-poets and khananda-singers, popular performers at musical assemblies traditionally used flower and nightingale motifs. So it was not unusual that these motifs were also reflected in the art of decorative painting. Naturally, murals decorated buildings not only in Shaki, but also in Shusha, Ordubad, Tabriz and Shamakhi. And it is also natural that we know the names of several painters of the Khans' Palace, who were invited to Shaki

from Shusha and Shamakhi, but not the names of the local Shaki masters. It would seem that there was no need to introduce local painters to the local audience. (We cannot even be sure if Firuz, who had decorated the house of the Shaki Khans, was a local or invited painter. In many cities we can see works of art, which appear to have been created by Firuz, who was aware of the European way of painting. Still such a likeness could have been a result of tradition.)...

The five decorators usually mentioned by researchers of the Shaki Khan Palace as authors of its murals are listed below:

1. Master Abbasgulu;
2. Decorator Mirza Jafar;
3. Master Gambar;
4. Master Aligulu;
5. Master Gurbanali.

Architects

But which of them was the architect of the Palace? Specialists cannot be sure how to answer this question. They do know that Mirza Jafar was involved with the "reviving" of the Palace and painted patterns of the ground floor in 1896, i.e. at least 130 years after the Palace had been built. Mirza Jafar is worthy of the most sincere respect for his doubtlessly high skill and talent.

Usta Gambar from Shusha painted patterns on the first floor hall and left his autograph in the niche. We can still enjoy this artwork today even though it was created in 1902 and not in the first years of the Palace's existence. Therefore, Usta Gambar cannot be one of the original authors of the Palace. It is quite possible that he initially restored the existing paintings and managed to portray his high professionalism and awareness of tradition.

Two artists from Shamakhi - Master Aligulu and Master Gurbanali - who wove their names into the patterns they painted, restored murals in the side rooms of the first floor. The time difference proves that they in no way can be considered architects of the Palace.

So there remains only Master Abbasgulu. Specialists consider that he was probably one of the architects who constructed the Palace. This guess is based on the fact that his name is written twice in the middle of the ceiling of the first floor hall (in the ornament and its mirror reflection). But is it sufficient to consider that Master Abbasgulu - Ustad Abbasgulu - was the sole architect of the Palace?!

Citizens of Shaki remember "the Palace" legends, but none of these legends mentions the name of any

architect. This can be accepted as an indication that the Palace could be the masterpiece of several authors at once. Basically its simple and traditional building style, even slightly showing a few European elements, can be considered the work of a builder from Shaki, because the main value of the Khans' Palace are its shabaka decorations, woodcarvings and murals. Besides, specialists underline the fact that this summer residence was built in the period of constructional decline in Azerbaijan. Most features of the Palace are typical of local building styles. So, even during this period of mutual enmity and wars between the khanates, the professional level of the stonemasons and carpenters, painters and ornament designers was still high.

It is obvious that the town's artistic atmosphere contributed to the per-

fect architecture of the Shaki Khan Palace. When you consider all of the above-mentioned conditions, there is no difficulty understanding where the murals and niche decorations of the residence came from.

Several preserved unique tombstones are kept today in Shaki in the courtyard of the Khan Mosque. They show flower images combined with epigraphic texts carved out on their surface. These small tombstones are shaped from grey riverbed stones. They are 1-1.5 metres high with their tops shaped as arcs. For protection from rain, wind and any climatic surprises, the rear and sides are built up with masonry bricks. To avoid the tiresome task of carving designs, here and there on the tombstones you can see red, blue, green and yellow paint. Researches of the history of arts correctly noted that the mas-

Architects

ters, who created these tombstones, were impressed by the mural traditions, widely applied in Shaki buildings. These tombstones contain also "stone-pages", i.e. medallions, on which calligraphers would engrave ayats and prayers from the Koran along with the words featuring the life of the deceased person and his character. For example, let us read a few lines from the writing at the tombstone of Fatali Khan, the son of Hussein Khan of Shaki (and the father of Karim Agha Fateh, who wrote "Brief History of Khans of Shaki"): "...forgive our mistakes and sins. You are indeed forgiving for great sins, oh Allah; and I need you; and my life is in your hands. Having turned away from the others, we faced You; and You are my hope and my belief. Oh, my Allah, I don't belong to Heaven, but also I don't have the courage to sustain the fires of Hell"...

Most of the stone carvings of Shaki also show the names of the masters, who created them. The most common name found on the tombstones in the courtyard of the Khan Mosque is that of Master Shukru (Usta Shukru). Therefore it seems very possible that Master Shukru was one of the supposed architects of the Palace (naturally this is just a hypothesis, but it makes sense to look for the stylistic marks of Master Shukru, or a likeness of his style in the Shaki Khan Palace).

In the XVIII century, as done previously, domestic goods, musical instruments and other craft products were decorated with patterns and images. They used such techniques as carving, painting, shabaka and notching. The Shaki Khan Palace basically shows brilliant examples of shabaka and murals. It makes sense to also look for architects of

the Palace among local masters of these professions, because the shabaka masters from Shaki were famous all over Azerbaijan. It is true that until recently, every Azerbaijani, looking for the most comfortable and nice "nanni" cradle for his baby, the brightest decorated window, the most beautiful and safe door for his house, the most pleasant and reliable staircase and handrail preferred to go and buy all these things from Shaki. But do we remember the names of the masters who produce these goods?

Can the name of the architect of the Shaki Khan Palace be hidden in the answer to the last question? And what if the name of that architect is "Shaki"? Is it possible that all of the city can be the architect?

Isn't Shaki itself one of the greatest architects?

Memar

"Şəki Xan Sarayının memarı və ya memarları kim olub?" sualı bu sənət abidəsi durduqca aktuallığını saxlayacaq. Amma nə yazıqlar ki, tam doğru və dolğun cavabı tapmaq mümkün olmayacaq.

Hər halda sual varsa, cavabı axtarmağa dəyər. Sonrakı səhifələrdə Xan Sarayı yaradan bəzi sənətkarların adı, sənət özəllikləri mümkün dərəcədə diqqətə yetiriləcək. İndi başqa bir sualı - əsas sualla birbaşa bağlı bir sualı cavablaşdırmaq da önəmi var: "Şəkinin əlverişli təbii şəraiti, sanki tükənməz təbii sərvətləri burada şəhər həyatının formalaşmasına təsir göstəribmi?" Heç sözyox. Şah İsmayılın da gözəlliyinə vurulduğu və azadlıqsevər insanlarına görə öz imperiyasına qatmadığı bu şəhər, bir az obrazlı söylənsə, sanki elə ilk gündən şəhər yaranıb. Razılaşmaq lazımdır ki, təkcə Xan Sarayı deyil, Bürcü

Qala divarı, Gödək Minarı, Xan Məscidi, Qurcanaçay Körpüsü, Ortaçay Hamamı Şəkinin mədəni keçmişindən xəbər verir. Bu şəhərdə neçə-neçə qədim yaşayış evi yalnız maraqlı doğurur. Həmin evlərdə sakinlərin də neçə-neçə nəslə yaşayıb və indi də yaşamaqdadır. Lap yaxın çağlardakı neçə nəslərdən bəri kürkcü, yaxud zərgər, dulmuşu, yaxud misgər, silahçı, yaxud dülqər və s. və i.ə. çalışan şəkillər elə öz peşə bayraqları ilə və elə öz məxsusi məhəllələrində gözə dəymirdilərmidi?

Şəki zərgərinin əlindən çıxmış sərbəndini və ya qolbağını-boyunbağını-sırğını, "doldurma" bəzəkli Şəki təkəlduzunu, şəkili gəlinlərin əl tikmələrini, kəlağayılan, araçqınları hələ ötən əsrin 60-cı illərində bütün azərbaycanlılar əl-əl, ev-ev axtarırdılarmı? Şəkinin silahı, heybəti, küləcəsi və əlbəttə ki, məşhur

mətbəxi şiltəq zövqlü fransız - Ata Dümanı başdan çıxarmamışdımi?

Xan Sarayının memarından (və ya memarlarından) danışmadan öncə başqa bir suala da cavab axtaraq: Şəkidə hansı sənətkarlar yaşayıb, onlara nə dərəcədə tələbat olub? Tarixi qaynaqlar bu sualı dolğun cavablaşdırmağa imkan vermir. Xəsisə olsa, nisbətən doğru-dürüst məlumat XIX yüzilin əvvəlindən başlayaraq çar məmurlarının tərtib etdikləri statistika sənədlərində rast gəlmək mümkündür. 1848-ci ildə əks etdirən sənədlərdən üzə çıxır ki, Şəki sakinlərinin geyim və bəzəyə ehtiyacını ödəmək üçün şəhərdə 235 papaqçı, 178 dabbacı, 147 başmaqçı, 154 dərzisi, 82 şərirdi, 41 gülmüşbənd çalışmış. Şəkinin bütün quzey-gündoğar Azərbaycanda başlıca sənət və ticarət mərkəzinə çevrilməsi onu göstərir ki, həmin sənətkarlar təkcə yaşadığı şəhə-

rin sakinlərinə xidmət etmirlərmiş. Ucqarda yerləşsə də, iqtisadi əlaqələr baxımından əlverişli mövqeyi sənətkarların sayına görə Şəkini Azərbaycanda ön mövqelərə çıxarmışdı. 1861-ci ildə burada 1735 sənətkar yaşayırmış. Azərbaycanın Rusiya işğalına keçən heç bir şəhərində bu sayda sənətkardan söhbət gədməzdi. Bu fakt onu da göstərir ki, xanlıq Şəkinə əhalinin təsərrüfat və məişət ehtiyaclarını ödəyən sənətkarların sayı heç də az deyilməmiş. Yalnız bir fakt xatırlatmaq yetər ki, son xanlardan olan Məhəmmədşah xanın dönməsində şəxsən onun 264 dükkanı varmış. Unutmaq lazım deyil ki, sahibkar dükanlarından əldə edilən qazanc hakim zümrələr arasında sənət istehsalının genişlənməsinə və sənətin himayə edilməsinə marağı artırmış. Şəki ustalarının hazırladığı gözəgəlimli və keyfiyyətli məhsullar xanlıqlar dönməsində dillərə

Memar

düşməyə və nöinki xanlıq, hətta Azərbaycanın hüddudlarını aşaraq dünya bazanna çıxanlığa başlanmışdı. Gələcək gəlirdi...

Feodal dolanışq və yaşam tərzinin sərt qaydalan xanlıqlar dönəmi Şəkisin sənət həyatında da iz buraxmaya bilməzdi. Araverməyən savaşlar burada metalışləmə sənətinin inkişafını, nizə, şeşpər, təkörzin, toppuz, gorda, qılınc, qalxan, xəncər, dəbilqə, qolçaq, dava köynəyi və s. hər b görəklerinin hazırlanmasını şərtləndirirdi. Bu baxımdan Şəki xanlığının tam və ya nisbi müstəqilliyinin qorunmasında, heç şübhəsiz, yerli silahsazların rolu danılmazdır. Çələbi ordusundan ötrü hərbi sursat ehtiyatının yaradılmasında xəzinə nəzdindəki silah emalatxanaları ilə yanaşı, müstəqil çalışan ayrı-ayrı silah ustalarının böyük payı olub. Hərbi sursata ehtiyac kəskin azalanda isə bu sənət

karlar köhnə dəmirçi peşələrinə qaydır və dinc təsərrüfat və məişət həyatı üçün görəkli alətlər hazırlamağa davam edirdilər.

XVIII əsrdə Şəki sənətkarları bəzəkli tökmə manqallar düzəltməkdə də ad qazanmışdılar. İndi ölkənin bir çox muzeylərində həmin tökmə manqal öməklərinə rast gəlmək olar. Bu manqallar çox böyük deyil. Onların əksəriyyəti biri digərinə qammaqla bəndlənmiş 6-8 tökmə bürünc hissəcikdən yaradılıb. Həmin hissəciklərin üzərində qabarıq səpkilli nəbati və həndəsi naxışlarla yanaşı, quş və heyvan təsvirləri diqqəti özünə yönəldir. Nəbati naxışlar içərisində dalgavari xəttə "oturdulmuş" və gül-çiçək, həm də yarpaqlarla süslənmiş "islimi" adlı kompozisiya, eləcə də üz-üzə dayanmış şir və bülbül fiqurları əsas yer tutur. Sanki klassik ədəbiyyatın reklam plakatına baxırsan.

Şəkiddə bəzək əşyaları hazırlanması da çox gəlişmişdi. Orta əsrlərin ticarət dövriyyəsində önəmli yer tutan sikkə Şəki zərgərlərindən ötrü tükənməz xammal mənbəyi idi. Başqa deyimlə, Şəkili zərgərlərin xammal ehtiyatının bolluğu zərgər işlərinə, bər-bəzək hazırlanmasına marağı artırır. Varlı müştərilər, çoxsaylı qonaqlar, özəlliklə kübar xanımlar qızıl bəzəklərin əsas müştərilərindən sayılırdılar.

Şəkiddə zinət istehsalı zərgərlik və gümüşbəndlik qanadlarına ayrılırdı. Qır-qızılın bədii biçimlərini və bəzək dəyəcəsini gücləndirməkdən ötrü Şəki ustaları zolaqlama, döymə, oyma, burma, minalama və s. üsullardan yararlanırdı, qızıl və gümüşün qiymətli daş-qaşla uyarlığını gerçəkləşdirən qəliz kompozisiyalar yaradırdılar. Belə üsullardan biri də Şəbəkə idi. Həmin üsul tək

125

Şəkiddə deyil, Təbrizdə, Bakıda, Şuşa və Naxçıvanda da geniş yayılmışdı. Zərgərlikdə nazik dolama simdən düzəldilmiş rəsm və ya naxış Şəbəkə deyilir. Şəbəkə əsasən iki biçimdə olur: birincisi qızıl və gümüş tellərlə əşyanın üzünü, ikincisi isə homin əşyanın üzünü yaradır. Zərif Şəbəkəli əşyaların bədii keyfiyyəti ayrıca say tələb edən texniki əməliyyat sayəsində alınır. Əməliyyatın ilk mərhələsində nazik metal vərəqələr tellərə çevrilir. Daha sonra həmin tellər ustaların özünün hazırladığı polad həddədə incəldilir və beləcə, incə-minca, həm də yaraşlıq-qamaşlıq bəzək və naxışlar əldə olunur. Xanlıq dönəminin Şəkisində Teymur Nəbi-oğlu kimi ad-san qazanmış Şəbəkə ustası yaşayıb. Heç şübhəsiz, onun bəzək və naxışları da Xan Sarayını düşünüb-ucaldan memarların xəyal gücünü artırıb. Bu saray bütün hallarda gözəl yaranacaqdı.

Memar

Gümüşbənd dükənlarında isə daha çox birbiçim məhsullar - sal toqqa, kəmər körpüsü, vəznə, yüyən bəzəyi, xəncər və qılınc qını, tapança qoburu, bant dəbbəsi və s. satılır, şəxsi əşyalara bəzək vurulurdu.

Fərdi silah gəzdirilməsi qadağan olunmazdan öncə, yəni xanlıqlar dönəmində Şəki gümüşbəndlərinin bir hissəsi yalnız xatəmkarlıqla ("çaxma" texnikası ilə) məşğul idi. Silahlərin dəstəyi və qını, odlu silahlərin qundağı və lülə yatağı, qobur və bant dəbbəsi çaxma üsulu ilə bəzədilirdi. Texnologiya sadə olsa da, ustalıq tələb edirdi: öncədən nəzərdə tutulmuş çəşni əsasında məmulatın üzərində matqabla xirdə dəliklər açılır, sonra qızıl və ya gümüşdən doğranmış gülməx, sədəf-şimay, fil sümüyü və s.-lə doldurulan məmulatın üstü əvvəlcə yiyələnir, daha sonra sumbata ilə sürtülüb hamarlanırdı.

XVIII yüzilin ikinci yansında dekorativ tətbiqi sənət sahələrində yerli özəlliklər qabaq biçimdə gözə çarpmaya başlamışdı. Kişi və qadınların geyiminə görə onların hansı xanlıqdan olduğunu bilmək mümkün idi. Təsiri sənət başlıca olaraq bəzək özəlliyi daşıyırdı. Digər Azərbaycan şəhərləri kimi, Şəkinin də saray və yaşayış evlərinə, ictimai binalarına çəkilən divar rəsmləri buna sübutdur. Düzdür, informativ məzmunlu divar rəsmlərinə-savaş və ov səhnələrinin, musiqi məclislərinin təsvirlərinə də rast gəlmək mümkündür. Araşdırıcıların fikrincə, XVIII-XIX əsr divar rəsmlərinin bütün keyfiyyətlərini, üslub özəlliklərini tam və parlaq şəkildə özündə toplayan ən seçiyəyi əsərlər Şəkiddə xan sarayı və Şəkixanovların (rus istilasından sonra Şəki xanlarına mənsubiyyəti bildirən soyadı) evində, Şuşada Mehmandarov və Səfəbəyovların

müklərində qorunub-saxlanıb. Artıq memarlıq abidələrinin bəzəyində XVI-XVII əsrlərlə müqayisədə bir fərq - kaşı bəzəyinin boyakarlıqla əvəzlənməsi danılmaz olmuşdu.

Azərbaycanın monumental boyakarlıq sənətində iki naxış kompozisiyasından istifadə edilirdi: simmetrik və qeyri-simmetrik naxışlardan.

Naxışlar qədər, rənglər də zəngin və cürbəcürdür. Rəng uyumu, aynay rənglərin bir-birinə uyğunlaşdırılması ustalardan çox böyük bacarıq tələb edir. Boya bəzəkləri, adətən, çox qəliz kompozisiyalarda əksini tapır. Böyük bir divar səthi bir neçə kiçik, həm də formaca müxtəlif səthlərə bölünür. Sonra həmin səthlərdə nəbatat, yaxud heyvanat motivli rəsmlər yerləşdirilir. Bu rəsmlər yerləşdirilərkən səthlər tağ, haşiyə, göl, taxça və s. biçimlərə salınır. Sözügedən özəl-

liklərin çoxu Şəki xan sarayında öz əksini tapıb.

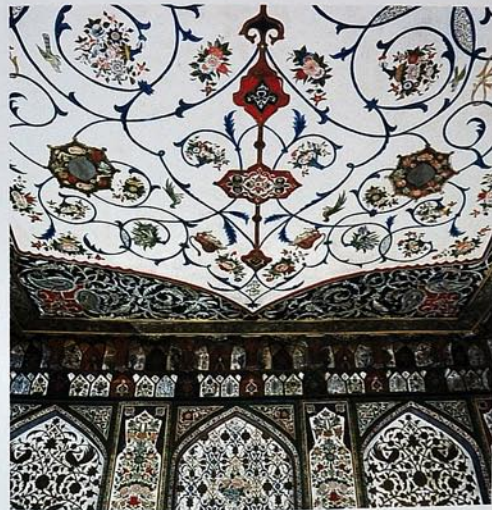
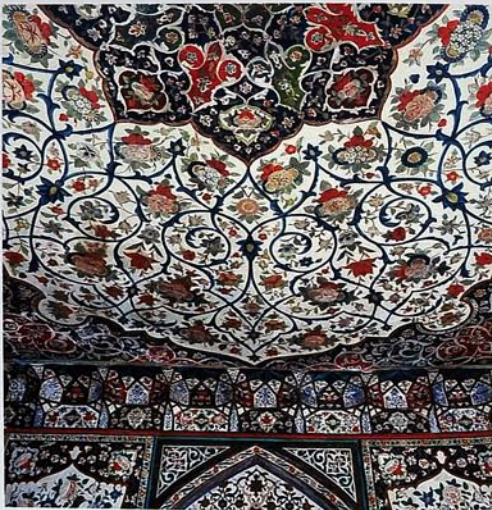
Xan Sarayındakı bəzəklər müxtəlif illərdə müxtəlif sənətkarların fırçasından çıxıb. Ancaq onları ortağ üslub - poetik ruh birləşdirir. Saraydakı ornamental bəzəklərin əksəriyyəti quş və gül-çiçək təsvirləridir. Aşiq-məşuq görüşlərini gül-bülbül görüntüləri vasitəsi ilə simvollaşdırmaq Azərbaycanın ortağ şairlərinin dillərdəəzəb gələniyi-ənanəsidir. Gül-bülbül motivləri musiqi məclislərinin, qəzəlxan və xanəndələrin də daim üz tutduğu bir sənət gərəyidir. Bu baxımdan həmin motivin bəzəkli boyasənətində də əksini tapmasında qeyri-adi heç nə yoxdur. Təsədüfi deyil ki, divar rəsmləri təkcə Şəkinin deyil, Şuşanın, Ordubadın, Təbrizin, Şamaxunun da evlərini bəzəyib. Və burası da təsədüfi deyil ki, Xan Sarayının rəsəmlən srasında məhz Şəkiyə

Memar

Şuşadan və Şamaxıdan gələn ustaların adı qalıb, amma şəkillərin yox. Axı şəkili ustalar yerli adamlara tanıtmışa sanki lüzum qalmırdı (hətta Şəki xanlarının evindəki divar rəsmlərinin müəllifi olan Firuzun da yerli və ya gəlmə olması dəqiqləşdirilməyib. Avropa boyakarlığı ilə az-çox tanış olan bu sənətkarın əsərlərinə bənzər rəsmləri başqa yerlərdə də görmək mümkündür. Hərçənd, bu, ənənədən də irəli gələ bilər)...

Şəki Xan Sarayının özəlliklərini araşdıranlar həmişə beş nəqqaşın - Ustad Abbasqulunun, Nəqqaş Mirzə Cəfərin, Usta Qəmbörün, Usta Əliqulunun və Usta Qurbanəlinin adını çəkirlər.

Sual çıxır ki, onlardan hansı sarayın memarı olub? Mütəxəssislərin bimanalı cavabı yoxdur. Təkcə ona görə yox ki, Mirzə Cəfər hə-

min sarayın yenidən canlandırılmasında çalışıb, çünki onun həmin imarətin birinci mərtəbəsində çəkdiyi divar rəsmlərinin 1895-1896-cı illərdə, yəni saray tikildikdən azı 130 il sonra gerçəkləşdirildiyi məlumdur. Amma Mirzə Cəfərin yüksək ustalığı və sənət zövqü, heç şübhəsiz, qürur oyadır.

Şuşalı rəssam Usta Qəmbör ikinci mərtəbədəki zəlin naxışlarını vurub. Düzdür, biza gəlib çatan və 1902-ci ildə gerçəkləşdirilən naxışlardan söhbət gedir. O, çalışdığı zəlin taxçasında öz adını da biza yadigar qoyub. Deməli, Usta Qəmbör də əsas müəlliflərdən deyil və çox güman ki, əzbərlədiyi naxışları təkrarlayaraq, əvvəlki ustanın işini yüksək peşəkərlə bərpə edib.

İkinci mərtəbənin qırağ otaqlarının naxışlarını iki şamaxlı usta - Usta Əliqulu və Usta Qurbanəli təzələ-

Memar

yib və onlar da öz adlarını həmin naxışlarda əks etdiriblər. Zaman fərqi göstərir ki, bu ustalar da heç bir halda Xan Sarayının memarıyla bilməzlər.

Qaldı Ustad Abbasqulu. Mütəxəssislər güman edirlər ki, məhz o, sarayı tikən memar ola bilər. Həmin güman bu fakta dayanır ki, ikinci mərtəbədəki zəif plafonunda onun adı iki dəfə xatırlanır (ornamentlərdə və güzgüdəki əksdə). "Usta" yox, "ustad" adlanması da az önəm daşımır, ancaq sarayın memarının məhz Ustad Abbasqulu olmasını təsdiqləmək üçün bunlar yetərlidirmi?

Şəki camaatı arasında, hətta söyləntilər və rəvayətlər səviyyəsində də, hər hansı memarın adının ayrıca hallanmaması belə güman etməyə əsas verir ki, sarayın bir neçə müəllifi də ola bilərdi. Əslində sa-

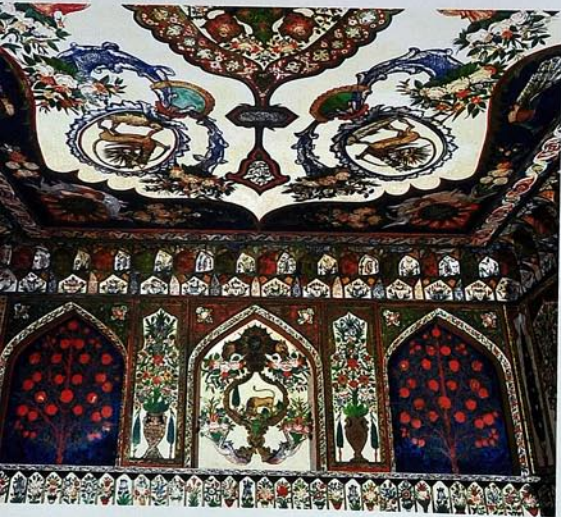

də və ənənəvi tikinti üslubu, bir az avropasayaq əlavələrdə də olsa, üstə bir şəkili bənnanın işi sayıla bilər, çünki Xan Sarayının başlıca dəyəri onun şəkəkə naxışları, taxta işləmələri, divar rəsmləridir və mütəxəssislərin dəfələrlə vurğuladığı kimi, bu yay imarəti Azərbaycanda tikinti mədəniyyətinin nisbətən çökmüş çağında inşa edilib. Sarayın əksər özəlliklərinin yerli ustaların ənənəvi tikinti üslubuna uyğun gəlməsi göstərir ki, xanlıqlar arasında gedən ara savaqlar dövründə belə, bənnə və xatirələrin, rəsmin və nəqqəşlərin peşəkarlıq səviyyəsi yüksək olaraq qalırmış.

Şəki xan sarayının mükəmməlliyində şəhərdəki sonətcar mühitinin təsiri danılmazdır. Yuxarıda sadalanan göz önünə alanda, həmin imarətin divar rəsmlərinin, taxca bəzəyinin haradan qaynaqlandığını təsvür etmək çətinlik yaratmır.

Bugünkü Şəkiddə - Xan Məscidinin həyatında bənzərsiz məzar daşları qorunur. Həmin daşlar çaylaq yerlərdən yığılan boz daşlardan yonulub və üzərində həm gül-çiçək görünlüləri, həm də epigrafiq yazılar oyulub. Elə də böyük olmayan bu məzar daşlarının təpəsi tağ biçimində kəsilib və hündürlüyü 1-1,5 metrdir. Yağışdan-səldən, hər hansı iqlim dəyişikliklərindən qorunmaq üçün məzar daşlarının yan-yərəsi və arxası kərpiclə hörlülüb. Oyma naxışlar yorucu görünməsin deyə, ara-sıra qırmızı, göy, yaşıl və sarı rənglər də diqqəti özünə yönəldir. Sonət tarixi araşdırılınca, haqlı olaraq, sözügedən məzar daşlarını düzəldən ustaların yaradıcılığına Şəki memarlığında geniş yayılmış divar rəsmlərinin böyük təsirini vurğulayırlar. Məzar daşlarının üzərində daş kitabələr də var. Həmin kitabələrdə Qurandan götürülmüş ayə və dualardan başqa,

Memar

dünyasını dəyişən adamın ömür yolunu, hətta xasiyyətini əks etdirən sözlər yazılıb. Məsələn, Şəki xanı Hüseyn xanın oğlu Fətəli xanın (o, həm də "Şəki xanlarının müxtəsər tarixi" kitabının müəllifi Kərim Ağa Fatehin atasıdır) başdaşından bir neçə cümləyə diqqət yetirək: "...səhvlərimizdən keç və günahımızı bağışla. Sən doğrudan da böyük günahlan bağışlayansan, ey Allah, mənim ehtiyacım sənədir və canım Sənin əlindədir. Başqaşından üz çevirib, Sənə doğru döndük, mənim arxalana biləcəm heç bir yaxşı işim yoxdur, Sənə ümid bağlayaraq təvəkkül edirəm. Ey mənim Allahım, cənnət əhli deyiləm, cəhənnəm oduna da tabım yoxdur".

Mütəxəssislər qeyd edirlər ki, Şəki daş oymalarının maraqlı özəlliyi yalnız onların bəzəyində və daş kitabələrinin məzmununda deyil, hə-

min daşların çoxunda onları hazırlayan ustaların adlarının da göstərilməsindədir. Xan Məscidinin həyətində qorunub-saxlanan məzar daşlarında Usta Şükürinin adına nisbətən çox təsadüf edilir. Deməli, Xan Sarayının ehtimal edilən memarları arasında Usta Şükürinin olması mümkündür (sözsüz ki, bu, sadəcə gümandır. Amma Şükürinin üslubunun izlərini, bənzərlərini Xan Sarayında axtarmağa dəyər).

XVIII yüzildə də, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, taxtadan düzəldilmiş məişət əşyaları, musiqi alətləri və s. sənət örnəkləri naxış və rəsmlərlə bəzədilirdi. Bu zaman oyma, şəbəkə və çaxma üsullarından yararlanırdılar. Şəki Xan Sarayı nümunəsində şəbəkə və oyma üsullarından faydalanmanı daha çox görürük. Müəllifləri bu üsulları o dövrdəki ustaların arasında da axtarmağa dəyər, çünki şəkili şəbəkə sənətkarları

nın şöhrəti bu şəhərin hüdudlarından çox-çox uzaqlarda yayılmışdı. Yəni lap yaxın keçmişdə hər bir azərbaycanlı öz körpəsi üçün ən rahat və gözəl beşiyi (nənnini), öz evi üçün ən işıqlı və bəzəkli pəncərəni, ən qəşəng və möhkəm qapını, gözoxşayan və eübarlı taxta pilləkəni, məhaccəri və s. gedib Şəkiddən almırdımı? Və o böyük ustaların hansının adı xatırlanır?

Bəlkə son sualın cavabında Xan Sarayı memarının da adı gizləni? Və bəlkə o memarın adı ona görə bilinmir ki, onu hamı tanıyır və hamı ondan qürur duyur? Bəlkə o memarın adı elə Şəkiddir? Yəni bütöv bir şəhər memar ola bilməz? Məgər Şəki ən böyük memarlardan biri deyil? Bəlkə elə məhz Şəki loyğalıqdan, döşünə döyməkdən çox uzaq olan, ancaq qurmağı, irəli aparmağı bacaran "ərsak"ların təvəzökar əxlaqını yaşadır.

Construction

Everybody in Azerbaijan is aware that for many, many years, Shaki has been "the city of masters". As mentioned above, craftsmen of a specific profession tended to live in the same part of the town and therefore each part of Shaki is named for the profession of its inhabitants. Craftsmen were also united in their profession guilds. They were named "hamkar" (a colleague) or "asnaf" (a craftsman). And there were three groups of craftsmen: 1. Masters ("usta"); 2. Semi-masters; 3. Apprentices.

Every guild had a banner with its personal label. This label featured tools, related to this craft. Historical sources describe a guild banner as follows: "Every guild has its velvet banner, fringed with golden strings and decorated with tassels. The guild banner shows the tools of their craft. The tools were emb-

roidered with silk". Guilds had to appear with their banner at all ceremonies, holiday marches and solemn meetings. They used to come, gathered around the Khan's pennant. Every guild had its own regulation rules, general assemblies, and even courts. The guilds were responsible for the quality of production by their members. Consequently, the numerous local guilds with their closely supervised work, played an important role in the high quality of construction of the Shaki Khan Palace. They contributed in particular by choosing the materials for the building.

Among the materials used for the construction of the Khans' Palace were timbers, paints, river-bed stones, white and yellow minerals - plaster, sand, gaj and gil cements and glass. Naturally, the doors and windows were made from timber.

Construction

The ground floor's plafond was also made from wooden pieces. Generally the work of the carpenters and masters of this wooden shabaka can be considered brilliant and highly professional. For this reason it makes sense to consider the materials used by local carpenters and timber-work masters of Shaki in more detail.

First of all it must be mentioned that from an early age, local masters used waterwheels with wooden blades, and mechanical wheels, activated by foot. Today, in many regions of Azerbaijan you can see the remains of water mills. But waterwheels with wooden blades are quite rare. This turning mechanism, powered by the rapid current of water, is also used for "a carpenter wheel". Even today one can view such wheels in Shaki. They are used mainly for giving a

nice finish to most mosque altars, balcony and stair handrails, column bottoms and tops, bed, table and chair legs, kitchen accessories and musical instruments. The famous "garazurna" pipe of Shaki receives its recognisable and so beloved shape only after being rounded off by this "aydi" engine.

Local craftsmen had succeeded not only in carpentry, but also in other timber-development crafts and especially in shabaka production. And the Khans' Palace is considered to be a unique masterpiece of this shabaka tradition.

The fine shabaka parts of the Palace are made from plane-tree, linden and willow and display the fine skills of the craftsmen. Numerous small wooden pieces of the shabaka-frames are connected to each other only by means of a

Construction

system of ledges and grooves; mounted shabaka-fragments are joined together so tightly that the frame seems to be a single unit, not a composite thing. Can you imagine that every 1 m. sq. of shabaka-ornament is composed from 5,000 (!) fragments? And the most remarkable feature of shabaka is that it is made without any nails or glue. Glass of various colours is inserted into numerous shabaka-frames of various sizes, which are found in the windows and walls of most rooms. Aiming to highlight the fine design of their shabaka ornaments, the masters framed their shabakas with relatively thick pieces. These frames were usually produced from a nut-tree or black-oak timber and decorated with carvings designed as a continuation of the shabaka's ornamental lines. Usually the patterns on the frame formed a geometrical design with

the shabaka resulting in an integral and complete pattern composition.

There were other examples of shabaka constructions in Azerbaijan even before the Shaki Khan Palace was erected. But Shaki craftsmen of XVIII century managed to make much more complicated pattern motifs, creating beautiful examples of "shamsi" composition.

The Khans' Palace also presents patterns carved in the plaster. Of course, it is possible to see even more beautiful and rich examples of these patterns, created in previous centuries, but it was important that these plaster carvings were created harmoniously with the decorative style of the Palace to show the rich history of this ancient art.

It is important to pay attention also to the colours used in the Palace.

Illustration

Traditional art colours and folk ornaments of Azerbaijan are almost forgotten now, although we know of some designs, especially those "memorised" in the ancient carpets. As mentioned above, they used almost all the colours of the spectrum. If we are to remember only the colours used mainly in the decoration of the Shaki Khan Palace, then we must think of the following colours: yellow, gold, dark and bright red, dark and bright green, pink and dark and bright brown. Paints and the painting technology of craftsmen from Shaki are still not studied sufficiently. But it is true that quality paints were always important for local carpet weavers, potters, tanners, carpenters and shabuka specialists. And if they didn't use perfect technological ideas, they wouldn't have gained such a high level of achievement in the numerous different crafts.

Tikinti

Şəkinin ta qədimdən sənətkarlar şəhəri olmasını Azərbaycanda bilməyən yoxdur. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, burada hər sənətin daşıyıcısı öz məhəlləsində yaşayır və həmin peşənin adı məhəlləyə də verilir. Peşəkarların öz sənətkar birləşmələri - sex təşkilatları da vardı. Onlar həmkar, yaxud əsnaf adlanırdılar. Əsnaf da öz növbəsində üç yerə bölünürdü:

1. Ustalar;
2. Yarımustalar;
3. Şagirdlər.

Həmkarların, yəni bütün əsnafın öz bayraqları vardı. Hər bayrağın üzərinə həmin əsnafın damğası vurulurdu. Damğada o peşəyə aid alətlər əksini tapırdı. Tarixi qaynaqlar əsnaf bayrağını belə təsvir edir: "Bayraqlar qırmızı mahud üzərində qullab tikilmiş, güləbətin saçağı və qotazla bəzənmiş halda hər əsnafın özünə məxsus idi. Bu xüsusiyyət

hər əsnafın öz həcətərini (alətlərini, gərəklərini-red.) andırırdı. Bunları təkəlduzlar ipəklə işlərdi". Bayram və mərasimlərdə, təntənəli görüşlərdə əsnaf qonaqların qarşısına öz bayraqları ilə çıxmalı idilər. Onlar, adətən, xanın tuğu ətrafına toplaşmışdılar. Əsnafın nəsil-dən-nəslə keçən ənənələri, idarə qaydaları, ümumi şuraları, yığıncaqları və hətta öz məhkəmələri varmış. Onlar, heç sözyox ki, gürülən işin keyfiyyətinə də məsuliyyət daşıyırlarmış. Xan Sarayının yüksək tikinti keyfiyyətində, təbii ki, şəhərdəki ayrı-ayrı əsnafın planlı və uyumlu işi az rol oynamayıb. Bu iş hansı xammaldan və necə faydalanmaq məsələsinin həllində də öz bəhrəsini verib.

Xan Sarayında istifadə olunmuş tikinti gərəkləri sırasında taxta, boyaq materialları, çaylaqdaşı, ağ və sarı minerallar - gips, torpaq, gə,

gil, şüşə diqqəti cəlb edir. Təbii ki, saraydakı qapı və pəncərələr ağacdan yığılıb. Birinci mərtəbədəki taxta plafonu da taxta parçalarından hazırlanıb. Bütövlükdə Xan Sarayında xarətlərin və taxta şəkə uсталının parlaq və yüksək peşəkar işi danıla bilməz. Bu səbəbdən məhz şəkili xarət və ağacişləmə sənətkarlarının yararlandığı materiallara ayrıca diqqət yetirək.

Əvvəlcə onu deyək ki, şəkili ustalar ağac pərli su çarxından, eləcə də mexaniki çarxdan, yəni ayaq hərəkəti ilə fırladılan çarxdan ta qədim zamanlardan bəri istifadə edirdilər. Azərbaycanın hansı bölgəsində olursan ol, su dəyirmanının qalıqlarını görmək mümkündür. Ancaq ağac pərli su çarxına az-az yerlərdə rast gəlmək olar. Belə yerlərdən biri də Şəkiddir. İti axan suyun fırlatdığı bu qurğuya isə xarət çarxı da deyirdilər. Mexaniki xarət

Tikinti

çarxına Şokidə indinin özündə də rast gəlmək olar. Məscid mehrabları, eyvan və pilləkən sürahiyələri, sütun dabarı və sütun başlıqları, çarpayı, miz, kürsü ayaqları, mətbəx gərəkləri, eləcə də ən müxtəlif musiqi alətlərinin xeyli qismi məhz xarraj çarxından yararlanmaqla zərif görkəm qazanırdı. Şokinin məşhur qarazuması məhz əydidə yonulandan sonra o tanış və doğma cizgilərinə yiyələnirdi.

Bu qədim şəhərin ustaları gözəl xarraj olmaqla yanaşı, ağac işləmə sənətinin digər sahələrində, özəlliklə şəkərcilikdə çox irəliləyib getmişdilər. Özəlliyini indiyədək qoruyan Xan Sarayı məhz milli şəkək sənətinin nadir incisi sayılır.

Sarajın zərif şəkək hissələri çinar, cökə və ya qovaq ağaclarından doğranıb və biçirmə yolu ilə yüksək səviyyədə işlənilib. Həmin hissə-

lər bir-birinə çıxıntılı geydirmə və kip yapışdırma sayəsində elə möhkəm yapışdırılıb ki, onların qurama olduğunu kimsə ağına gətirməz. Təsəvvür edin ki, şəkəkə naxışların hər kvadratmetri beş min (5000!) hissədən yığılıb. Ən maraqlı özəllik də odur ki, bu zaman mismar və ya yapışqandan istifadə olunmayıb. Al-əlvan şüşələrlə bəzədilmiş şəkəklər irili-xırdalı bütün otaqlara elə paylaşıdırılıb ki, həm pəncərələri əvəz edir, həm də divarları... Şəkək bəzəyinin incəliyini vurğulamaq üçün bu bəzəklər nisbətən qalın və enli çərçivə qollar ilə dövrələnib. Həmin çərçivələr ceviz (qoz) ağacından, yaxud qara paldan yonulub və şəkəkə səmtinə düşən qırağ haşiyələri oymalarla naxışlanıb. Çərçivə haşiyəsinin nəbəti məzmunlu oyma bəzəkləri şəkəkinin həndəsi özəllikli naxışlarını tamamlayır və bütövlükdə bitkin və yetkin bir sənət örnəyi ortaya çıxarır.

Tikinti

Bir özəlliyi də vurğulamağa deyər. Xan Sarayının inşa edildiyi dövrdə də Azərbaycanda şəbəkəçilik sənətinin parlaq örnəkləri olub. Ancaq XVIII yüzilin şəkili ustaların naxış motivlərini xeyli mürəkkəbləşdirmiş və "şəmsi" deyilən kompozisiyanın gözəl nümunələrini yarada bilmişdilər.

Xan Sarayında gəc üzərində oyma naxışlardan da istifadə olunub. Əlbəttə, öncəki osrlərdə həmin naxışların çox-çox üstün və fərqli örnəklərini misal gətirmək olar. Amma burası da önəmlidir ki, gəc oymaların bütövlükdə sarayın ornamentləri ilə tam uyuşur və sanki bu qədim sənətin zəngin keçmişindən də soruq verməyi hədəf götürür.

Xan Sarayında istifadə edilmiş boyaqlar da ayrıca maraqlıdır. Azərbaycanın ənənəvi boyakarlığı xalq ornamentlərinə söykənir. İndi

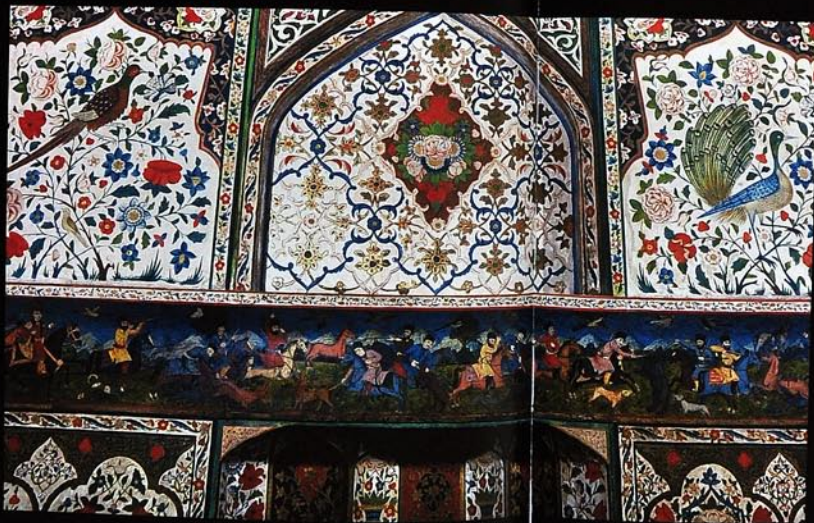
unudulmaqda olsa da, ölkənin bir çox obalarında, xüsusən xalçaqların yaddaşa köçürdüyü naxışları göz önünə gətirmək yetər. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, istər memarlıqda, istər xalq rəsamlığında rənglərin az qala bütün spektri tətbiq edilib. Bununla yanaşı, yalnız Xan Sarayında rastlaşdığımız rənglərlə kifayətlənsək, ən çox sarı, qızıl, tünd və açıq qırmızı, tünd və açıq yaşıl, çəhrayı, tünd və açıq qəhvəyi rənglərini xatırlamalıyıq. Şəkili ustaların hansı boyaqlardan istifadə etməsi, boyaqçılıq texnologiyası az öyrənilib, ancaq bir gerçək var ki, keyfiyyətli boyaqlardan yararlanmaq yerli toxucular, dulmuşlar, dabbəçilər, xarratlar, şəbəkəçilər üçün həmişə aktual olub. Və onlar mükəmməl üsullara yiyələnmişdilər, ən müxtəlif sahələrdə sənəkarlığın yüksək zirvələrinə də çatı bilməzdilər. Ən böyük boyaqçı isə, əlbəttə, Şəkinin özü idi...

Khans of Shaki

Among the first sources describing the Khans of Shaki are "A Brief History of the Khans of Shaki" by Karim Agha Fateh, who was a representative of the khans' family, and "The Khans of Shaki and Their Dynasty" by Haji Seyid Abdullhamid. At the end of his book Karim Agha Fateh provides a genealogy tree of the khans' family with the following names: Haji Chalabi Khan, Hasan Agha, Aghakishi Bey, Hussein Khan, Bala Haji Khan, Mahmud Agha, Muhammadhasan Khan, Fatali Khan, Selim Khan (S.), Karim Khan, Abdulla Agha, Hussein Agha, Abdulrahim Agha, Haji Khan, Hashim Agha, Selim Khan (J.).

In the middle of the XVIII century the Shaki Khanate was one of the most powerful khanates of Northern Azerbaijan, renowned among other khanates for its strength. Haji Chalabi (governing 1743-1755) was

the founder of this khanate. Historical sources show that Haji Chalabi was a brave and intelligent governor and diplomat. He was an historical figure, able to analyse events correctly and remain optimistic even when faced with defeat in battle. Haji Chalabi had an aristocratic background and never knew poverty. He was a member of the Darvish Muhammad Khan clan, which had governed Shaki for many years acting as Malik-Governors. Nadir Shah was afraid of Chalabi's courage and granted him the position of Shah's Vakil (Deputy), while another person was appointed Malik of Shaki. Therefore, before the independent khanate was established, Shaki had two governors: Malik Najafgulu and Vakil Haji Chalabi. Haji Chalabi gained wide respect from his compatriots due to his passion for law and justice. This made him the

malik's enemy and Nadir Shah sentenced him to death. Karim Agha Fateh wrote: "They put a rope around his neck. At this moment, with a rope around his neck he asked: 'Tell me, why am I guilty? You want to kill me but this is not justice.'" The shah replied: "The malik says you are preventing the implementation of my orders." He respectfully explained: "When you order something, the malik orders five times that amount making it difficult for the citizens to complete the work. Every citizen is under your power. I can only say that you, my shah, had appointed me as a vakil and I can't agree when the malik overburdens your citizens for nothing. So, his words are not true." Haji Chalabi's confidence caused Nadir Shah to hesitate in his decision. The shah stopped the execution and re-appointed Haji Chalabi the vakil for Shaki."

Khans of Shaki

However, sources show that Nadir Shah felt threatened by this: "At night the shah was deep in thought and then he told his amirs: "No one even breathes in front of me. How could Haji Chalabi from Shaki, with a rope around his neck, dare to talk to me like that? So smooth and confident... No doubt something bad will come from this". Nadir Shah sent a letter to Malik Najafgulu and the continuing conflict between Haji Chalabi and the malik went on. When Nadir Shah called Chalabi back from Shaki again, the future khan Chalabi, after consultation with his court, murdered Malik Najafgulu. He then seized power and focused his diplomatic efforts against Nadir. The armies of Nadir Shah attacked the Khanate but failed to break through the defence of Haji Chalabi and the inhabitants of Shaki. When Nadir Shah tried to intimidate Haji

Chalabi by asking him: "What can you do to me?" the answer was: "You'll see when you come". It was a witty answer from an intractable commander, who stayed behind the thick walls of the "You'll See When You Come" fortress and did not hand over the town.

Many years later Haji Chalabi tried to add the Garabagh lands to his khanate but failed to capture the Bayat fortress, and again demonstrated the typical wit of a native of Shaki: "Until now, Parah Khan was like silver without a hallmark. We came, minted him and returned"....

People have retold popular sayings and legends about Haji Chalabi for a long time. One of them is a story about the battle near Ganja, against the Georgian tsar Irakli. When Haji Chalabi heard that Irakli had formed an alliance against the

Khans of Shaki

Shaki Khanate, he started military preparations and went to the left bank of the River Kur. At that moment a rider appeared on the opposite bank. The rider was taken across the river and brought to the khan. Standing in front of Haji Chalabi he said: "My Lord! The viceroy has captured the khans". Haji Chalabi, unimpressed, replied: "Not for long, I will begin the battle and fight until they are free." Haji Chalabi was a man of his word. The battle took place near the Tomb of Sheikh Nizami, and Chalabi triumphed. He expelled Irakli from Azerbaijan and appointed his son Aghakishi governor of Borchali...

Haji Chalabi Khan fought many battles. He managed to make his khanate one of the most powerful in the country. This wise statesman was respected all over North and South Azerbaijan, as well as in

neighbouring Iran, Georgia and Dagestan. To be more correct, they had to respect him. Haji Chalabi protected the Shaki Khanate purely by attacking tactics. He defeated his enemies by means of anticipatory impacts and campaigns, and attempted to unite the Azerbaijani khanates into a single state. Unfortunately, conditions did not allow this to happen.

Chalabi Khan constructed mosques, madrasa's, baths, and other public buildings in Shaki; he reformed the taxation system as he was concerned about the well-being of Shaki's citizens. He was not indifferent to the architectural monuments of other parts of Azerbaijan either. The Gyulyustan fortress near Shamakhi, with its palace and other buildings, was designed in direct accordance with Chalabi Khan's orders and instructions.

Khans of Shaki

The name of "Haji Chalabi Sultan Gurban oghlu - Governor of Shaki and Amir of Shirvan" was perpetuated in a marble medallion and fixed onto a wall of the Khan's Mosque, which he ordered to be built in Shaki in 1748-1749.

Haji Chalabi died in 1755, having governed his khanate for 12 years (some scientists suggest that the period of his government must be counted from the end of the 1730's, proving their theory with various historical facts). He was one of the most outstanding statesmen of Azerbaijan. He struggled against subordination to Iran, and, at the same time, resisted against Georgian tsars, managing to prevent them from annexation politics... Haji Chalabi was not only tall and physically strong but was also known as a resourceful and intelligent diplomat. According to legend, ci-

tizens during his reign lived much better than before him, because the shah's tyranny had been eliminated. This was confirmed by Russian historian Pyotr Butkov, who wrote that Haji Chalabi managed to come to power thanks to the support of the lower classes.

After Haji Chalabi the khanate's throne passed to his son Aghakishi (governing 1755-1759). He was the 2nd khan of Shaki. Sources provide little information about Aghakishi Khan. In accordance with his father's will, he married a daughter of Muhammad Khan the Governor of Gazigumugue. When Haji Chalabi died and the Shaki Khanate weakened, Muhammad Khan became more determined to occupy Shaki. In 1759, Muhammad Khan, along with Malik Ali the Sultan of Arash, arranged the murder of Aghakishi Khan. Aghakishi Khan, invited by

his father-in-law to visit Arash, fell victim to this unexpected assassination. However, Muhammad Khan failed to rule Shaki for very long. After a revolt by the local people and Hussein Khan's attacks (supported by Panahali Khan of Garabagh), Muhammad Khan had to flee from Shaki.

The 3rd khan of Shaki was Hussein Khan (information about Hussein Khan is provided in the previous pages of this album). His ruling period was 1759-1779. During this period Malik Ali, the Sultan of Arash intended to take over Shaki and he even applied to Fatali Khan Afshar asking for his support, but this failed. Unfortunately, Hussein Khan, as his predecessor, was assassinated too.

The 4th khan of Shaki was Haji Abdulgadir Khan. He ruled for 3

Khans of Shaki

and a half years (1779-1784). It is remarkable that in the "Brief History of the Khans of Shaki" by Karim Agha Fateh, also a member of the Chalabi family, the name of Abdulgadir Khan was mentioned in the text, but didn't appear in the genealogical tree.

Haji Abdulgadir came to power having killed his cousin Hussein Khan. He then changed his title from "the Bey" to "the Khan". His governing period was short, but rich with endless fighting. Haji Abdulgadir, having first eliminated Hussein Khan - his brother, Jafar Agha's murderer - then killed Hussein's son, Ahmad Agha. Ahmad Agha's brother, Muhammadhasan (another son of Hussein Khan) was at that time hiding in the Garabagh Khanate. He received military support from the tsar and started a war against Haji Abdulgadir, but

was defeated. While busy fighting against his own relatives who were attempting to capture his supreme power, Haji Abdulgadir was told that Russia had already taken Georgia and expanded its boundaries in the Caucasus.

It was 1783 and Georgia was now under the protection of Russia. Later, the Azerbaijani khanates, including Shaki, received the same offer from Russia. Haji Abdulgadir, who didn't wish to share his power even with his cousins, rejected the offer, but his government was coming to an end. In 1784, Fatali Khan of Guba started a war against Ibrahim-khalil Khan of Garabagh, with the support of Abdulgadir Khan of Shaki. Ibrahim Khan became angry with the khan of Shaki. The khan of Garabagh freed his prisoner Muhammadhasan Agha, son of the late Hussein Khan Mushtaque, and

sent him to fight for the Shaki khanate. Muhammadhasan Agha captured Shaki, then went looking for Abdulgadir Khan and his sons, who had escaped to Shamakhi, and ordered them to be killed.

Muhammadhasan Khan was the 5th khan of Shaki. He held the throne twice, in different periods, the first being 1784-1795. Muhammadhasan Khan governed as a skilled statesman, continuously trying to expand his lands and often succeeding. He arranged the construction of the Shaki citadel and composed the special laws of the khanate. These laws were concerned with the taxation system, prices, property possession, rights succession etc. His sister was married to Fatali Khan of Guba, but nevertheless Muhammadhasan Khan never felt safe with Fatali Khan and fought against him

Khans of Shaki

whenever possible. When the khan of Guba died in 1789, Muhammadhasan Khan managed to expand his ruling power to include Shirvan, fighting along the way and often returning to Shaki with many riches. Muhammadhasan Khan was a very ambitious but cruel governor having blinded his own brother Fatali. He didn't join the khans of Garabagh and Shirvan when Agha Muhammad Gajar made attacks on them, and instead of this, he became allies with the Shah of Iran. This action lost him the support of the citizens of Shaki, and the throne passed to his exiled brother Selim.

Selim Khan was the 6th khan of Shaki. His first governing period lasted from 1795 till 1797. He was as ruthless as his brother, and ordered the murder of all the children of Muhammadhasan Khan. Strug-

Khans of Shaki

gles for power, eagerness for domination and scheming in the courts were very typical for all the khans of Azerbaijan. They could see that their Motherland was in the eve of Russian occupation, but nevertheless instead of joining the unity efforts of Fatahi Khan of Guba and founding one government for all of them, they were involved in mutual attacks, military campaigns and assassination attempts. Selim Khan refused to give in to Agha Muhammad Shah and decided to take the citizens to the "You'll See When you Come" fortress and defend from there. But Gajar, having been defeated during his first attack on Garabagh, returned to Tiflis, ransacked this city, and was then satisfied. He decided to postpone the Shaki campaign. Agha Muhammad Gajar Shah's second attack on Garabagh then was even more unlucky than the first: he was killed

in Shusha. Selim Khan was pressured by his brother - the former khan, Muhammadhasan Khan, and had to escape to Garabagh, seeking the protection of his sister's husband, Ibrahim Khan. Muhammadhasan Khan, who earlier had been blinded by the shah of Iran and taken to Tiflis, was now able to return to the throne.

Muhammadhasan Khan and Selim Khan were two brothers and due to different allies and supporters each of them occupied the throne twice. For the second time Muhammadhasan ruled from 1797 to 1804, while Selim Khan was in power for the second time from 1804 to 1806. Selim Khan was popular among the citizens as a kind and fun loving person.

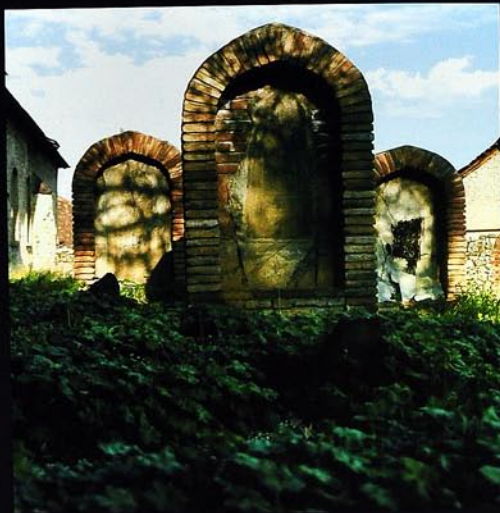
The final era of the Shaki Khans can be considered a period when

they were just powerless figures in the region's being divided between Iran and Russia. Muhammadhasan Khan and then Selim Khan made as much use as possible of the enmity between Russia and Iran to retain the independence and government of Shaki. The scope of their manoeuvres included the seeking of alternate patronage from Russia and then Iran, asking for military support firstly from the Russian Kazaks and then the shah's armies. Unfortunately all efforts to retain independence by the Shaki Khans were in vain and before long, both of them had to live the life of exiles. Abbasgulu Agha Bakikhanov wrote: "In 1221 by Hejira (i.e. 1808 AD) the country of Shaki passed into Russian ownership. General-Lieutenant Jafargulu Khan Dundulu, who went to Russia last year from Chanlibel, a place related to Koroghlu, has now been ap-

Khans of Shaki

pointed to the Shaki government." On 21st of May 1805, Selim Khan, visited General Tsitsianov's residence near the City of Ganja, on the banks of the river Kurakchay. He wanted to use Russian patronage to stay in power, and so signed an agreement with them. According to this agreement, Selim Khan's obligations included: to pay out 7,000 chervons annually to the Russian treasury; to keep a troop of 500 Russian soldiers at his khanate and provide this troop with 529 khalvars (1 khalvar approximately equals 400 kg - *editor*) of flour, 80.5 khalvars of wheat and fire wood in winter. Selim Khan also agreed to hand over hostages to the Russians: instead of his 4 year old son he had to send them five sons of the beys - the local aristocracy. When his son reached the age of 6, the boy was to be sent to Tiflis, in effect becoming

a hostage. His mother was Georgian - the sister of the famous General Bagration, but even this relationship didn't help Selim Khan...

Russian Kazaks used the Shaki Khan Palace as a stable for their horses. The Kazaks were of a different culture and religion from the locals, and nothing could stop them from doing whatever they wanted here.

The two last khans of Shaki - the uncle and his nephew, these two enemies, each having ruled twice, now had to watch from opposite sites as their native land was destroyed: Muhammadhasan Khan - from the faraway and strange Russia, and Selim Khan - from the closer, but also strange Iran. If the arrogant but most courageous Haji Chalabi could see this fate of his direct descendants, he, doubtless, would quietly and majestically take

his dagger out of its sheath and plunge it without any hesitation into his heart!.. Between a governor and an ordinary citizen there should at least be such a difference. This difference comes from a ruler's special place in his Motherland, from his feeling of state-ownership. And from a statesman's understanding of his responsibility for his position of leadership!

And all of the above mentioned could be confirmed by the double plane tree, which has grown tall in front of the Khans' Palace, casting a long shadow since khanate times. This double plane tree has witnessed both the sweetness of independence and the yoke of occupation. And the only way to hear and understand its stories is to keep the Shaki Khan Palace worthy not only of the past, but of the future as well!

Şəki xanları

Şəki xanlarından böhs edən ilk qaynaqlar sırasında həmin xanların nəslindən olan Kərim Ağa Fatehin "Şəki xanlarının müxtəsər tarixi" və Hacı Seyid Əbdülhəmidin "Şəki xanları və onların nəsiləri" adlı kiçikhəcmli əsərlərin adını çəkmək mümkündür. Kərim Ağa Fateh öz əsərinin sonunda Şəki xanlarının nəslini sadalayır: Hacı Çələbi xan, Həsən ağa, Səlim xan (I), Ağakəşi bəy, Hüseyn xan, Bala Hacı xan, Mahmud ağa, Məhəmməd Həsən xan, Fətəli xan, Kərim xan, Abdulla ağa, Hüseyn ağa, Əbdülrəhim ağa, Hacı xan, Haşım ağa, Səlim xan (II).

XVIII yüzilin ortalarında Quzey Azərbaycan xanlıqları arasında Şəki xanlığı öz qüdrəti ilə başqalarından seçilir və ən güclü xanlıqlardan biri sayılırdı. Bu xanlığın banisi Hacı Çələbi xan idi (1743-1755-ci illərdə xanlıq edib). Tarixi qaynaqlar göstərir ki, Hacı Çələbi qorxmaz, igid

olduğu qədlər də bacarıqlı hökmdar və diplomat olub. O, elə tarixi şəxsiyyətlərdəndir ki, olaylara açıq gözlə baxıb, hətta döyüş meydanında yeniləndə belə, heç vaxt ruhdan düşməyib. Hacı Çələbi əsil-nəsilli ailədən, üstəlik, yoxsulluğun nə olduğunu da bilməyib. O, Dərviş Məhəmməd xanın nəslindəndir və bu nəsiləndən olan adamlar uzun illər Şəkiyə mülkiyyət ediblər. Nadir şah cəsarətindən çəkiniyi bu adamı öz vəkilinə təyin etsə də, başqa birini şah fərmanı ilə mülkiyyət qoydurmuşdu. Beləliklə, müstəqil xanlıq qurulmazdan öncə Şəkinin iki hakimi varmış: Məlik Nəcəf və vəkil Hacı Çələbi. Ancaq qanunsevər Hacı Çələbi öz həmyerlilərinin böyük say-qısını qazandıqından şah mülkiyyətinin düşməsinə çevrilmiş, üstəlik, Nadir şahın edam qərarı ilə də üzəlməmişdi. Kərim Ağa Fateh yazır: "Çələbinin boğazına kəndir salırlar. Bu anda, kəndir boğazında, ərz eləyir ki,

başına dönüm, mənim təqşirim nədir, bihəq yərə məni öldürsən? Şah buyurur ki, mülkiyyətin dediyinə görə, Çələbi qoymur şahın qulluğu əmələ gələ. Ərz eylər ki, sənə fəda olum, məsələ, şahdan bir qulluq gəlsə, Məlik dörd-beş qulluq da onun üstünə qoyub rəiyyəyə həvalə eylər. Mən deyirəm ki, şah məni vəkil edibdir. Razi olmaram ki, şahın rəiyyətinə əbas yərə xarab eləyəsən. Məlik bu səbəbdən xilaf yərə ərz eylər. Rəiyyət padşahın ixtiyarındadır". Hacı Çələbinin əyilməzliyi Nadir şahı təəddüdə salsada da, o, edam əmrini ləğv edərək, yeni fərmanla Hacı Çələbini Şəkiyə vəkil qoyur. Düzdür, qaynaqlar Nadir şahın xof içində olduğunu da xəbərləyir: "Şah gecə fikir eyləyib öz əmrilərinə buyurur ki, mənim hüzzurunda bir kəsin həddi yoxdur nəfəs çəksə. Şəkili Çələbi nə cürət sahibi varmış ki, boğazında kəndir cürət eləyib bu əzrləri mənə elədi.

Heç sözün yanılmadı. Əlbəttə, bundan bir xəta əmələ gələcək". Beləcə, Nadir şah Məlik Nəcəf quluya məktub göndərir və Hacı Çələbi ilə mülkiyyət arasındakı çəkişmələr sona çəkmək bilmir. Nadir şah Çələbini yenə öz hüzzuruna çağırırdıqda, Şəkinin gələcək xanı yerli ayanlarla məsləhətləşib Məlik Nəcəf qulunu öldürür və hakimiyyəti öz əlinə götürür və Nadirə qarşı dayanmaq üçün diplomatik səylərini də artırır. Nadir şahın qoşunları Hacı Çələbinin və Şəki əhalisinin dirənəşini heç cür qıra bilmir. Şahın "son mənə nə edə bilərsən?" ruhunda hədə-qorxu gələn məktubuna Çələbi: "gələrsən-görərsən" cavabını verir. Bu, Gələrsən-Görərsən qalasının möhkəm divarlarına sığsada da, qüdrətli Nadir şahı yenilməyən qalib bir sərkərdənin hazırcavablığıdır. Neçə-neçə illər sonra Qarabağ torpaqlarını da öz xanlığına qatmaq istəyərkən, Bayat qalasını ala bilməyəndə də

Səki xanları

Hacı Çələbi əsl şəkili hazırcavablığı göstərəcəkdə: "Pənah xan bu vaxta can bir sikkəsiz gümtüş idi. Biz gəldik ona sikkə vurduq və qayıtdıq".

Hacı Çələbi haqqında gözərgi deyimlər, rəvayətlər uzun illər dillərdə dolayıb. Çar İrakliyə qarşı Gəncə yaxınlığındakı döyüşdən öncə olan bir əhvalat buna misaldır. İraklinin Şəki xanlığına qarşı itifaq yaratmasından xəbər tutan Hacı Çələbi hərbi hazırlıq görürək Kürün sol sahilinə keçir. Bu zaman o biri sahilə bir atlı görünür. Həmin atlı gəmi ilə bu tərəfə keçirib xanın hüzarına gətirəndə, üzünü Hacı Çələbiyə tutub deyir: "Qoca baba, vali xanların tutdu". Hacı Çələbi isə tövrünü pozmayıb cavab verir: "Qoca baba onları xilas edər, onları qurtarmaq üçün müharibə və davaya girmişəm". Hacı Çələbi xan sözünün ağasıydı. Şeyx Nizaminin türbəsi yaxınlığında baş verən həmin dö-

yüşdə o, uğur qazanır. İraklini Azərbaycanından qovaraq oğlu Ağakışını Borçalıya hakim təyin edir...

Hacı Çələbi xan çox savaşa qatılıb. O öz xanlığını ən qüdrətli xanlıqlardan birinə çevirə bilib. İstər Quzey və Güney Azərbaycanda, istər qonşu İran, Gürcüstan və Dağıstanda bu tədbiri və müdrik dövlət başçısı ilə həmişə hesablaşılar. Daha doğrusu, hesablaşmağa məcbur olublar. Hacı Çələbi Şəki xanlığını əsasən fəal hücum taktikası ilə qoruyub, önləyici basqın və yürüşləri ilə düşmənlərini diz çökdürə bilib və fürsət tapdıqca Azərbaycana vahid bir dövlətdə birləşdirməyə can atıb. Təəssüf ki, mövcud şərtlər ona bu niyyətini gerçəkləşdirmək imkanı verməyib.

Çələbi xan Şəkiddə məscid, mədrəsə, hamam və s. ictimai binalar ucaldı, vergi sistemini nizama sa-

lib, öz rəiyyətinin rifahı ilə daim məraqlanıb. Tarixi qaynaqlar göstərir ki, o, Azərbaycanın memarlıq abidələrinə də biganə olmayıb. Şamaxı yaxınlığındakı Gülüstan qalasının, oradakı saray və başqa tikililərin təsvirlərinin tərtibi məhz Çələbi xanın göstərişi ilə gerçəkləşdirilib. Onun adı 1748-1749-cu illərdə Şəkiddə tikdiriyi Xan məscidinin mərmər kitabosində də əbədiləşdirilib: "Şəki hakimi, Şirvan əmiri Hacı Çələbi Sultan Qurban oğlu".

Hacı Çələbi 12 il xanlıq etdikdən sonra 1755-ci ildə dünyasını dəyişib (elmi ədəbiyyatda onun xanlıq tarixini 30-cu illərin sonlarından başlamağı təklif edənlər və bunu bir sıra faktlarla əsaslandırılar da var). O, Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimlərindən biridir. Həm İran əsarətinə qarşı vuruşub, həm də gürcü çarlarının qəsbkarlıq siyasətini qarşısını alıb. Ucaboy, pahlavan

cüssəli Hacı Çələbi xan eyni zamanda ehtiyatlı, hiyləgər və tədbiri bir diplomat olub. Rəvayətə görə, onun dövründə əhalinin güzəranı şah zülmü aradan götürüldüyü üçün xeyli yaxşılaşıbmış. Bunu rus dvorçulanı tarixçisi Pyotr Butkov da vurğulayır və irəliləyişin səbəbini Hacı Çələbi xanın hakimiyyətə aşağı təbəqədən olan kütlələrin köməyi ilə gəlməsində görür.

Hacı Çələbidən sonra xanlıq taxtına onun oğlu Ağakışi oturur (1755-1759). O, sayca 2-ci Şəki xanı sayılır. Qaynaqlarda onun haqqında çox xəsis bilgiler verilir. Ağakışi xan atası Hacı Çələbinin istəyi ilə Qazıqumuq hakimi Məhəmməd xanın qızını almış. Hacı Çələbinin ölümündən sonra xanlığın nisbətən zəifləməsi Məhəmməd xanı tamahlandırır və Şəkini işğal etmək həvəsini gücləndirir. 1759-cu ildə Məhəmməd xan Ərəş sultanı Məlik Əli ilə

Səki xanları

bərabər Ağakışi xana sui-qəsd hazırlayır. Qaynatasının dövləti ilə Ərəşə qonaq gələn Ağakışi xan qəfil sui-qəsdin qurbanına çevrilir. Ancaq Məhəmməd xan Şəkiddə çox qala bilmir. Yerli camaatın üsyanı və Qarabağ xanı Pənahəlidən yardım alan Hüseyn xanın Şəkiyə hücumu nəticəsində Qazıqumuq xanı şəhərdən qaçmalı olur.

Şəkinin 3-cü xanı Hüseyn xandır. O, 1759-1779-cu illərdə xanlıq edib (Hüseyn xan barədə bu kitabın əvvəlki səhifələrində yazılıb). Ərəş sultanı Məlik Əlinin Şəkiddə xanlıq sevdasına düşərək Fətəli xan Əfşardan yardım istəməsi də vəziyyəti dəyişmişdir. Hüseyn xan da sui-qəsd nəticəsində öldürülüb.

Şəkinin 4-cü xanı Hacı Əbdülqədir xandır. O, 3 il yanm xanlıq edib (1779-1784). Maraqlıdır ki, Çələbi nəslindən olan Kərim Ağa Fatehin

yazdığı "Şəki xanlarının müxtəsər tarixi"ndə Əbdülqədir xanın adı çəkilsə də nəsil ağacında onun adı göstərilməyib.

Hacı Əbdülqədir qardaşı oğlu Hüseyn xanı öldürəndən sonra taxta sahib çıxır və "bəy" titulu "xan"la əvəz edir. Onun hakimiyyəti uzun çəkməyə də, arakəsilməyən savaqlarla keçib. Vaxtilə qardaşı Cəfər Ağanın qatili - Hüseyn xanı aradan götürən Hacı Əbdülqədir, az sonra onun oğlu Əhməd Ağanı da öldürür. O vaxtlar Qarabağ xanlığına sığınan Əhməd Ağanın qardaşı (Hüseyn xanın digər oğlu) Məhəmmədhasən Cardan qoşun götürüb Hacı Əbdülqədir xana savaq açsa da uğur qazana bilmir. Baş hakimiyyətə şorik çıxma biləcəkdir qohumları ilə davalara qarışan Əbdülqədir xan bir də əsirdir ki, gün-gündən Güney Qafqaza istahını artıran Rusiya artıq Gürcüstana yiyələnib.

1783-cü ildə - Gürcüstan Rusiyanın himayəsinə keçəndən sonra eyni təklif Azərbaycan xanlıqlarına, o sıradan Əbdülqədir xana da çatdırılır. Hakimiyyəti qardaşoğulları ilə paylaşmaq istəməyən Hacı Əbdülqədir, təbii ki, həmin təklifi rədd edir. Ancaq onun da hakimiyyətinin sonu yaxınlaşırdı. 1784-cü ildə qubalı Fətəli xan Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanla müharibəyə başlayanda, Şəki xanı Əbdülqədir xan ona yardıma gəlir. İbrahim xan bundan qəzəblənərək mərhum Hüseyn xan Müştəqin Qarabağda əsir olan oğlu Məhəmmədhasən ağanı həbsdən buraxaraq Şəki xanlığı uğrunda mübarizəyə göndərir. Ləzgilərdən qoşun yığan Məhəmmədhasən ağa şəhəri tutur və Şamaxıya qaçan Əbdülqədir xanı və onun oğullarını Ağası xandan geri alaraq onları öldürür. Beləcə, təleyinə uğur və acları yazılan, bu xanlığın son günlərinin də şahidi olan bir adam taxta çıxır.

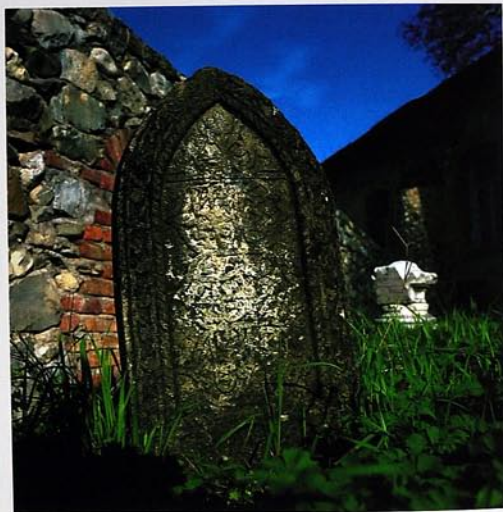

Məhəmmədhasən xan Şəkinin 5-ci xanıdır və ayn-ayn vaxtlarda 2 dəfə xanlıq taxtına oturub. Birinci dəfə 1784-1795-ci illərdə xanlıq edən Məhəmmədhasən xan bacarıqlı dövlət adamı olub, həmişə xanlıq torpaqlarını genişləndirməyə çalışıb və çox vaxt buna nail olub. O, Şəki qalasını tikdirib, xanlıq üçün ayrıca qanun yazıb. Bu qanunla vergi sistemi, qiymətlər, silk və mülkiyyət məsələləri nizama salınıb. Bacasını qubalı Fətəli xana arə verən Məhəmmədhasən xan eyni zamanda Fətəli xanın artan nüfuzundan daim narahət olub və fürsət düşdükcə onunla savaşa girişib. 1789-cu ildə Quba xanı öldəndən sonra hakimiyyətin gücü Şirvana da yayılan Məhəmmədhasən xan ara savaqlardan böyük qanimətlə qayıtmış da bacardı. Çox şöhrətpərəst və qəddar Məhəmmədhasən xan (doğma qardaşı Fətəlinin gözələri çıxarmışdı) Ağa Məhəmməd Qacının hü-

Şəki xanları

cumlan zamanı Qarabağ və Şirvan xanlarına qoşulmaq əvəzinə İran şahının müttəfiqi olmuşdu. Elə bu hərəkəti də onu Şəki camaatının gözündən saldı və xanlıq taxtına onunun indiyədək sürgün həyatı keçirən qardaşı Səlim keçdi.

Səlim xan Şəkinin 6-cı xanı olub və xanlığının birinci dövründə 1795-ci ildən 1797-ci ilədək hakimiyyət sürüb. O da amansızlıqda qardaşından geri qalmayıb və Məhəmməd-həsən xanın bütün uşaqlarını öldürtdürüb. Hakimiyyət uğrunda mübarizə, ağalığ ehtirasları, saray çəkişmələri, təbii ki, bütün Azərbaycan xanlarına da xas olub. Onlar doğma yurdun rus işğalı ərzində olduğunu duya-duya qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını vahid hakimiyyətdə cəmləşdirmək niyyətinə qoşulmaq, həmin hədəfə yetişmək əvəzinə qəfil basqınlar, yürüşlər, sui-qəsdlər gerçək-

ləşdirildilər. Səlim xan Ağa Məhəmməd şahın ona baş əymək tələbini rədd edib və qızılbaş qoşunlarından qorunmaq üçün şəhər əhalisini Gələsən-Görəsən qalasına aparıb, orada dirənmək qərarına gəlib. Ancaq Qarabağa 1-ci hücumundan məğlub dönməyə Qacar Tiflisi dağıdıb talmalaqla kifayətlənib və Şəkiyə yürüşünü ertələyib. Bununla belə, Ağa Məhəmməd şahın Qarabağa 2-ci hücumu nə şahın özünə, nə də Səlim xana düşdü. Qacar Şuşada öldürüldü. Səlim xan keçmiş xan qardaşının - Məhəmməd-həsən xanın təzyiqləri nəticəsində Qarabağa qaçmalı və bacısının əri İbrahim xanın himayəsinə sığınmalı oldu. Vaxtilə İran şahı tərəfindən kor edilib Təbrizə aparılan Məhəmməd-həsən xan, əvvəl-axır, yenə hakimiyyətə qayıda bildi.

Doğma qardaş olsalar da həm Məhəmməd-həsən xan, həm də Sə-

lim xan müxtəlif itifaqlar və müttəfiq yardımları nəticəsində hərəyə 2 dəfə xanlıq ediblər. Məhəmməd-həsən xanın 2-ci xanlığı 1797-ci ildən 1804-cü ilədək olub. Səlim xanın Şəkiddə 2-ci hakimiyyəti isə 1804-cü ildən 1806-cı ilədək sürüb. Səlim xan yerli camaat arasında xoşroftarlığı və kefçilliyi ilə də ad çıxarılmış. Şəki xanlığının son dövrünü İran və Rusiya arasında çarəsiz var-gəl dövrü kimi səciyyələndirmək olar. Gah Rusiyanın, gah da İranın himayəsinə sığınmaq istəyən, gah rus kazaklarını, gah da şah qoşunlarını köməyə çağıraraq, Rusiya ilə İran arasındakı düşmən münasibətlərdən faydalanmağa çalışıb və bu vəsivə ilə Şəkinin müstəqilliyini və öz hakimiyyətlərini qorumağa can atan Məhəmməd-həsən və daha sonra Səlim xan bütün səy və bacarıqlarına baxmayaraq tam məğlubiyyətə uğradılar. Hər iki xanın tələyinə mühacirlik həyatı yazıldı. Abbasqu-

lu Ağa Bakxanov yazır: "Hicri 1221-ci ildə (1806-cı ildə-red.) Şəki ölkəsi Rusiyanın ixtiyarına keçdi. Keçən il Koroglyuya nisbət verilən Çənlibel adlı yerdən Rusiya dövlətinə pənah aparmış olan general-leytenant Cəfərqulu xan Dündülü Şəki hakimiyyətinə təyin edildi". Hələ 1805-ci il mayın 21-də Rusiyanın himayəsi ilə xanlıqda möhkəmlənmək istəyən Səlim xan Gəncəyə xanlığında, Kürəkçay sahilində iqməməgah quran general Sisianovun yanına gələrkən müqavilə imzalamışdı. Bu müqaviləyə görə, Səlim xan hər il Rusiya xəzinəsinə 7000 çervon qızıl verməli, öz xanlığında 500 nəfərlik rus qoşununu saxlamaq, bu qoşunun ərzaqla təminatına 529 xalvar un, 80,5 xalvar buğda ayırmaq, qışda onları odunla təmin etməli idi. Bundan başqa Səlim xan 4 yaşlı oğlunun yerinə beş nəfər bəy halasını ruslara əmanət verməyi də öhdəsinə götürmüşdü. Oğlu 6

Səki xanları

yaşına çatdıqdan sonra isə onu daimi yaşamaq üçün Tiflissə göndərməli, əslində girov saxlatmalı idi. Anası gürcü qızı və məşhur general Baqratonun bacısı olan Səlim bəyə hətta bu qohumluğun da köməyi olmamışdı...

...Tarixin tərsliyinə bax ki, rus kəzakları Xan Sarayına da atlarını yerləşdirmişdilər. Nə dindəş, nə soydaş olan "gavurlar" gözəl Şəkiddə at oynadırdılar. Həm də sözün bütün mənalarda...

...Və həmin bu dövrdə hərəsi iki dəfə hakimiyyətə gəlmiş iki qardaş, iki düşmən zamanın acı məzəsini yaşayırdı: Şəkinin son xanlarının biri - Məhəmməd həsən xan uzaq və yad Rusiyadan və digər son xan - Səlim xansa yaxın, amma yenə yad İrəndən doğma, gəl ki artıq bərbad Şəkiyə boylanırdılar. Dikbaş və igidlər-igidi mərhum Hacı Cələbi isə

övlad və nəvələrinin bu taleyini görmədi, heç sözsüz, çox təmkin və kübarlıqla xan xəncərinin qınından çıxarıb uf demədən öz köksünə sancardı!.. Axı hökmdarın rəyyətdən bir fərqi olmalıydı. Və bu fərq də ilk öncə Vətənə yiyəlikdən, sahiblik hissindən irəli gəlir. Və dövlət adamı olmağın məsuliyyətini anlamaqdan!..

...Və bütün bunları Xan Sarayının öntündə əylməz-əylməz baş ucaldan, sevimli-sevimli kölgə salan xanlıq yaşadı Qoşa Çinar da təsdiqlər. İstiqlal şərbətini içən, işğal zülmünü yaşayan Qoşa Çinar dindirib danışdığımağın tək yolu Xan Sarayını yalnız keçmişlərə deyil, həm də gələcəklərə layiq qoruyub-saxlamaqdır!.. Xan Sarayının səbəkə şüşəli eyvanından həm Qoca, həm də Qoşa Çinara baxınca, onları dindirməyin tək yolunun gələcəkdən də keçdiyini anlayırsan.

SƏFAKI KEFLAN PALAÇI

Photo by
FARID ASHRAFOGLU

Text by
ZEYNAL MAMMADI

Design by
TARLAN GORCHU

ISBN13 978-9952-422-04-7
ISBN10 9952-422-04-0

Birinci nəşr © TUTU nəşriyyat, Bakı, 2006-cı il

Müəlliflik hüquqları qorunur. Kitabın əsas hissələrindən bəzilərini
bunadan əvvəlki və ya sonrakı dövrlərdə istifadə etmək, satmaq
və digər məqsətlərlə istifadə etmək üçün icazə verilməmişdir. Əlavə
məlumat üçün məlumat mərkəzinə müraciət edin.
e-mail: info@tutubooks.az

The First Edition © TUTU Publishers, Baku, 2006

All rights reserved.
No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system or
transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, recording or
otherwise, without the prior permission of the copyright owner.
e-mail: info@tutubooks.az

1-35849

SAKIYAN SARAYI